

Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.

Джеффрі Бердз
Північно-східний університет
(Бостон, США)

За підтримки YIVO
(Інститут єврейських досліджень,
Нью-Йорк, США)

Видавництво
"Волинські обереги"

2017

УДК 94 (477.81) "1941"

Б 483

*Книгу видано в рамках проекту
«Відповідальність за пам'ять»,
який здійснюється ГО «ЦСПП «Мнемоніка»
за підтримки Rosa Luxemburg Stiftung
з коштів Міністерства закордонних справ ФРН*

Переклад з англійської

Д. Аладька

Б 483 Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д. Аладька. – Рівне: Волин. обереги, 2017. – 168 с.

ISBN 978-966-416-523-2

УДК 94 (477.81) "1941"

© Джейфрі Бердз, 2013.

Усі права захищені.

Перше видання – 2013 р.:

PALGRAVE MACMILLAN

ISBN 978-966-416-523-2

© Видавництво "Волинські обереги", 2017

*Ця книга присвячена
пам'яті трьох рівненських друзів:
уцілілої з Рівного Хаї Мусман,
її польського друга Юрека Новаковського,
який був свідком,
та жінки, яку він врятував,
Кристини Новаковської (уроджена Лія Бодкер)*

О Боже, Ти є джерелом милосердя,
дай їм притулок навічно під Твоїми крилами
і закріпи їх душі серед живих,
щоб вони могли покоїтись з миром.

Кадіш, поминальна молитва в юдаїзмі

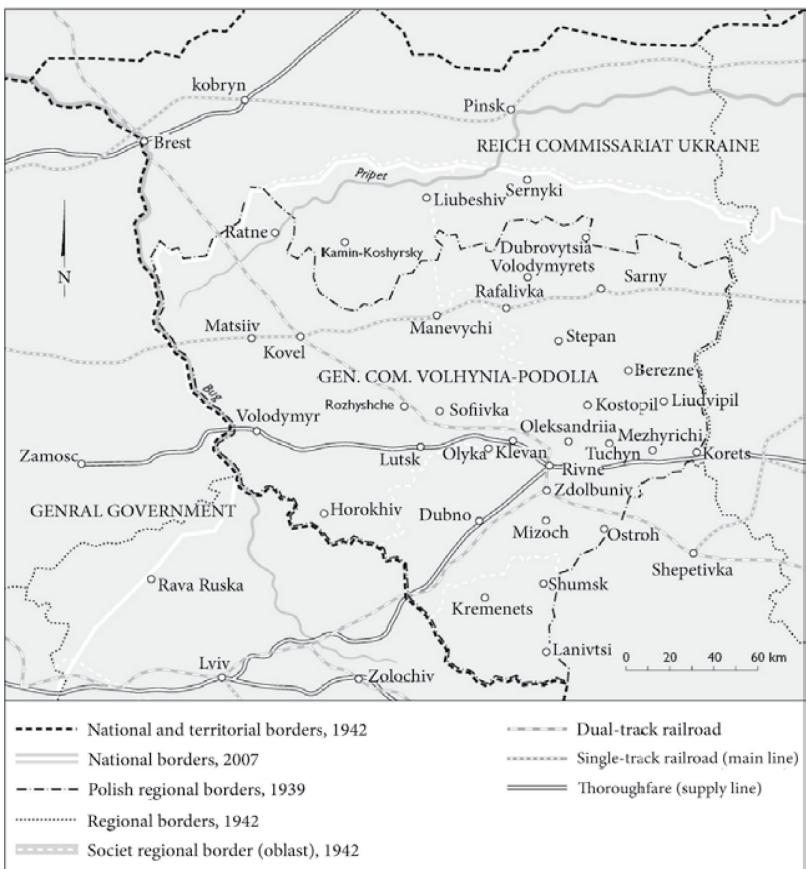
*Ti, хто пережили той день 7 листопада [1941 р.],
ніколи не зможуть стерти його зі своєї пам'яті та
серця.*

*Свідчення Абрама Кіршинера,
уцілілого в час Голокосту в Рівному*

Зміст

Подяки	vii
►	
Вступ: близькість насильства	1
1. Голокост на Сході та на Заході:	
політична економія геноциду	6
2. Акція: Голокост у Рівному	20
3. Після того: наслідки масового вбивства в Рівному	92
Бібліографія	128
Перелік карт, фотографій, рисунків і таблиць	150
Іменний покажчик	152

Карта 1. Західна Волинь

Подяки

Це дослідження було зроблене за підтримки грантів Фонду Гаррі Франка Гутгенхайма, Освітнього фонду Голокосту, Музею Голокосту Сполучених Штатів і Яд Вашем. Я також вдячний дослідникам та працівникам архівів, які надавали мені допомогу в роботі з російськими та українськими джерелами: С. В. Мироненко, В. А. Козлову та Д. Н. Нохотовичу з Державного архіву Російської Федерації; Максиму Гону з Рівного; В. І. Куцинді та Л. М. Мінаєвій з Державного архіву Львівської області, Україна; Л. і О. Киселик з Центру українських досліджень, Львів; Вадиму Альцкану і Мішлен Амір, які допомогли з копіями матеріалів Музею Голокосту Сполучених Штатів; Тікві Фатал-Хаані, Еліоту Нідам, Данієлю Узієлю, Леоніду Рейну і Аарону Шнейеру з Яд Вашем в Єрусалимі; Кріспін Брукс з Інституту візуальної історії і освіти фонду Шоа; Джонатану Бренту, Рівці Шиллер і Лео Грінбауму з Інституту єврейських досліджень YIVO, Нью-Йорк; Кеннету В. Ренделлу з Музею Другої світової війни в Натіку, США; Вільяму Канліффу, Девіду Ван-Тасселю і Ларрі Мак-Дональду з Національних архівів у Коледж Парку, Меріленд. Більшість використаних у книзі фотографій та ілюстрацій публікуються з дозволу власників наукової колекції, що була створена на честь Нусі Рот, уцілілої з м. Бібрка. Колекція зберігається в Інституті єврейських досліджень YIVO, RG1871.

Я особливо вдячний чотирьом колишнім студентам, які надали величезну допомогу в зборі матеріалів у Росії, Ізраїлі, Польщі і Німеччині: Джареду Мак-Брайду, Іллі Лувішу, Томашу Модзелевському та

Даріушу Йончику. Я вдячний Аміту Б. Е. Гіттерману, а також Шону Кірнену і Ханні Шварц за допомогу з перекладами з івриту та ідишу. Я також хотів би подякувати Дітеру Полю за його допомогу і внесок на різних стадіях дослідження та написання книги.

Я не зміг би завершити цю роботу без підтримки уцілілих з Рівного та їх родин: Девіда Лі Престона, його дружини Ронди Гольдфейн і покійного батька Джорджа Престона, його родичів із сім'ї Пришкульник, з якими я зустрівся в Ньютоні в жовтні 2004 р.; д-ра Єжи Новаковського, сина Юрека і Кристини (уцілілої Лії Бодкер), його дружини Майї і доньки Тамари; Хая Мусман, яка дала дозвіл на публікацію фотографій її подруг у Рівному в 1940 р. і на цитування великих уривків її опублікованих спогадів. Мені сумно, що Джордж Престон і Хая Мусман не дожили до публікації цієї роботи. Це дослідження показало мені обмеженість архівних матеріалів і виявило першорядну необхідність перевіряти документи (коли це можливо) шляхом обговорення їх зі свідками. Ця книга, а особливо дослідження неформальних контактів між злочинцями та їхніми жертвами до війни, була б не можливою без такої перевірки.

Особлива подяка Стенлі Сталь з Єврейського фонду Праведників, яка дозволила мені представити свої думки щодо цього та інших проектів у її неймовірній групі шкільних вчителів під час літнього семінару з викладання історії Голокосту. Я також вдячний Карен Кольвард з Фонду Гаррі Франка Гуттенхайма за її багаторічну підтримку.

Моя подяка Наталії Кононенко за описи переслідування привидами в Одесі та Харкові і Ларисі Фіалковій з університету Хайфи, Ізраїль, за корисні думки щодо привидів Голокосту. Моя особлива подяка Христині Воробець, яка розмістила мій запит на дискусійній платформі Асоціації слов'янського та східноєвропейського фольклору. Дякую усім, хто відгукнувся.

Я також хочу висловити подяку Біллу Нельсону за чудові карти Волині та Рівного часів 1941 р., які він створив.

Варіант цієї роботи був презентований 28 березня 2013 р. в інституті Гаррімана Колумбійського університету. Я вдячний Таріку Амару за запрошення представити незакінчену роботу, Аллі Рачков за логістичну підтримку, Іштвану Діку і Малгожаті Мазурек за обговорення і всім присутнім за плідну дискусію. Інший варіант був представлений у Цинциннаті в Центрі Голокосту і гуманітарної освіти 20 червня 2013 р. Подяка Алексіс Сторч і Сарі Л. Вейс.

Декілька друзів і колег обговорювали усі частини рукопису і поділились цінними коментарями та пропозиціями: Тарік Амар, Мартін Боклер, Рей Брэндон, Річард Брейтман, Даріуш Колодзейчик, Грегорі Фріз, Максим Гон, Ліам Гор, Ян Грабовськи, Том Хейвенс, Крістіан Інграо, Регіна Казюліна, Томас Кухне, Хіроакі Куромія, Джаред Мак-Брайд, Меггі Паксон, Дітер Поль, Марк Шмідт, Поліна Сераджан, Тім Снайдер, Дейв Стоун, Крістофер Шпільман, Нік Террі, Іра і Віл Тіффт, Леня Вайнтрауб, Антон Вайс-Вендт, Йоланта Воланчик, Ліббі Вуд і Деббі Золдан. Дуже велика подяка Джареду Мак-Брайду, колишньому студенту, який став безцінним колегою, за те, що так щедро поділився зі мною своїми відкриттями і здогадками з власних досліджень у Рівному і Києві, що зробило цю книгу набагато кращою. Мартін Боклер поділився матеріалами своїх досліджень у Центральному управлінні судових розслідувань злочинів націонал-соціалістів у Людвігсбурзі. Я адресую подяку особливому другу в Україні – Дмитру Н. – за його надзвичайну допомогу в роботі з пострадянськими архівами.

Я вдячний своїй родині за їхню любов та підтримку: моїй донощі Іванці, моїм синам Марку та Пітеру, моїй дружині Ізабеллі, моїм сестрам Сенді, Сью і Тіні, моїй племінниці Шері і моїй матері Фейт.

Декілька слів про транслітерацію та географічні назви
 Більшість уцілілих євреїв залишили свої свідчення німецькою, польською, російською, юдиш, івритом чи англійською. Отже, джерела дають численні різноманітні написання географічних

назв. Щоб уникнути плутанини, я використовував стандартний спосіб конвертації усіх географічних назв у їх сучасні українські та польські еквіваленти залежно від того, де вони зараз знаходяться географічно.

Я зробив два винятки: в усій книзі я використовую назву «Ровно» замість сучасного українського «Рівне», польського «Równe» та німецького «Rowno»; також «Львов» мав би бути «Львів» українською (і «Lwów» польською); я зберіг українську транслітеровану форму в усіх випадках, окрім прямих посилань на документи часів війни, коли німецька назва «Lemberg» була більш звичною.

Подібним чином імена людей у більшості випадків були відновлені до їхніх оригінальних форм, отже ім'я Юрій Новаковський із радянських документів було змінене на правильне польське написання цього імені – Юрек або Єжи Новаковський.

З німецьких документів я зберіг оригінальний термін *Aktion* (в множині *Aktionen*), який позначає операції з масового вбивства.

Вступ: близькість насильства

Короткий огляд: вступ піднімає головні теоретичні питання книги. Під час Голокосту у Східній Європі вбивці були тісно пов'язані зі своїми жертвами. Отже, історія Голокосту на Сході являє собою модель насильства, яка фундаментально відрізняється від історії Голокосту в Західній Європі.

Бердз, Джеффрі. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941. Нью-Йорк: Пелграйв Макміллан, 2013.

Для тих, хто не є спеціалістом з історії насильства у Східній Європі, може бути важко зрозуміти, якими відразливими злочинами були геноцид та етнічні й релігійні чистки, котрі проводили не щодо випадкових чужинців, а частіше щодо особисто знайомих людей. Болюче спостереження Яна Гросса про багатоетнічну Західну Україну (або Південно-Східну Польщу) перед війною тут є особливо доречним:

У цих східніх внутрішніх районах міжвоєнної Європи кожний хутрі чи село були великою мірою окремим всесвітом. Як часто трапляється в такому середовищі, існувала сильна особиста ненависть, етнічний та релігійний елементи давали можливість цій ненависті охоплювати цілі громади. Проте незважаючи на те, що насильство було вибухом об'єднаних етнічних, релігійних та націоналістичних конфліктів, мене все одно вражає його інтимність. Жертви та кати часто знали один одного особисто. Навіть через роки уцілілі все ще могли називати імена. Очевидно, що люди використовували цю можливість, щоб відплати за особисті образи минулого [1].

Грунтовні думки Яна Гросса про те, як великі війни переходятять у малі, є надзвичайно важливими для розуміння моделі насильства «сусід проти сусіда» в Україні до, у час і після Другої світової війни.

Ця монографія є реконструкцією подій німецької акції, яка призвела до масового вбивства близько 23 500 єврейських чоловіків, жінок та дітей у трьох місцях у лісі в Сосонках поблизу Рівного, Україна, 7–9 листопада 1941 р. Масове вбивство євреїв у Рівному, яке часто називають «другим Бабіним Яром», було однією з десятків подібних організованих німцями великомасштабних антиєврейських операцій, що відбувались в радянській зоні в першу осінь і зиму Другої світової війни на Сході. Масові вбивства євреїв у Рівному та інших місцях на Сході були випробувальним майданчиком геноциду і передували прийняттю «остаточного вирішення єврейської проблеми» у Ванзее в січні 1942 р. Лише в Україні протягом чотирьох місяців з вересня до грудня 1941 р. було вбито більше 414 414 євреїв. Головним чином вони були розстріляні спеціальними німецькими підрозділами, яких підтримували набагато більш чисельні підрозділи колаборантів з місцевої поліції.

По всьому радянському Сходу разом із балтійськими країнами, Росією та Румунією кількість вбитих під час великих акцій євреїв перевищила 650 000, тобто майже кожний четвертий від усіх євреїв, що загинули в Голокості на Сході.

Незважаючи на важливість німецького рішення кінця літа перевести на професійну основу вбивство єврейських чоловіків, жінок та дітей у спеціально визначених місцях на Сході, були лише обмежені дослідження будь-яких акцій (окрім серії наукових праць про Бабин Яр – вбивство 33 000 євреїв поблизу Києва 29–30 вересня 1941 р.), типових для німецької політики осені–зими 1941 р. [2]. Я сподіваюсь, що мікроісторія масового вбивства в Рівному у листопаді 1941 р. надихне істориків на дослідження інших акцій того часу, коли німецька окупаційна влада випробовувала і визначала процедури геноциду в радянській зоні.

Професіоналізація вбивств поєднувалась із введенням ефективних методів організованого вилучення та перерозподілу майна позбавлених прав і вбитих євреїв. Ця політична економія геноциду є невід'ємною частиною історії німецької окупації Сходу і великої залежності німецьких адміністрацій від підтримки місцевих колаборантів.

У цьому дослідженні масового вбивства у Рівному в листопаді 1941 р. нашою метою є не просто підсумувати прояви насильства, але й відслідкувати його напрям, визначити його наслідки для суспільства, у якому відбулись ці вражуючі акти масового насильства. У роботі «Тотальність і нескінченне» Еммануель Левінас визначив акт насильства як онтологічну подію: не просто момент насильства, а зміну траекторій життя вбивць, жертв і свідків, що пов’язана з трансформацією особистості у спільнотах, де відбувається насильство.

У кожній війні є зброя, яка обертається проти тих, хто нею володіє. Таким є порядок, від якого ніхто не в змозі відсторонитись... Насильство полягає не стільки в тому, щоб ранити та вбивати людей, скільки в тому, щоб перервати їхню цільність, змусити їх грati ролі, у яких вони більше не впізнають себе, змусити їх зрадити не тільки переконанням, але й власній сутності [3].

* * *

Після більше ніж десяти років досліджень в архівах Росії, України, Ізраїлю, Польщі, Німеччини та Сполучених Штатів, які підкріплювались розмовами з уцілілими та їх родинами, я представляю мікроісторію німецької акції в Рівному 7–9 листопада 1941 р. Я доклав усіх можливих зусиль для того, щоб об'єднати разом неопубліковані (головним чином) свідчення вбивць, свідків та уцілілих євреїв з метою реконструюватиувесь жах лише однієї німецької акції з тих, що були типовими в Україні восени і взимку 1941 р.

Великою мірою ці неопубліковані свідчення походять з чотирьох головних джерел. Перше з Москви, з Державного архіву Російської Федерації (ГАРФ), у якому є зібрання документів Надзвичайної державної комісії (НДК), що мала на меті збереження радянської інституційної пам'яті про війну в радянській зоні [4]. Ці центральні архівні колекції так само збережені на республіканському рівні в Києві, Україна, у Центральному державному архіві громадських організацій України (ЦДАГО), і на місцевому або обласному рівні в Державному архіві Рівненської області (ДАРО). У Києві також є Державний архів Служби безпеки України (Архів СБУ), який включає документацію зусиль радянської секретної поліції розслідувати військові злочини і справи військових злочинців. У ньому є свідчення очевидців, аналіз речових доказів тощо. Додаткові матеріали були отримані і з інших українських архівів, особливо з німецького зібрання «Дистрикт Галіція», що зберігається у Державному архіві Львівської області (ДАЛО).

Надзвичайно важливими також є свідчення очевидців, які зберігаються в архіві Єврейського історичного інституту (ЖІН) у Варшаві, Польща. До них були додані подібні свідчення з Яд Вашем у Єрусалимі. Істотні матеріали також були зібрані у Меморіальному музеї Голокосту США, в Інституті єврейських досліджень YIVO в Нью-Йорку і в Інституті візуальної історії і освіти фонду Шоа.

На закінчення, на початку 1960-х рр. уряд Західної Німеччини створив Центральне управління державної юстиції для розслідування злочинів націонал-соціалістів (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen*) у м. Людвігсбург. Цей підрозділ став головним у розслідуванні нацистських злочинів у Федеративній Республіці Німеччина. Серед цих розслідувань були допити декількох німецьких солдат і поліціантів, які брали участь в акції у Рівному.

Посилання

1. Jan Tomasz Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton: Princeton University Press, 1988): 43. Щодо моделі насилиства «сусід проти сусіда» у Східній Європі див.: Jan Tomasz Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton: Princeton University Press, 2001); Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington: Indiana University Press, 2002).
2. Christopher R. Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2004): 291–293.
3. Emmanuel Levinas, *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority* (Pittsburgh: Duquesne University Press, 1969); 21. Я вдячний антропологу з Маунт Холіок Ендрю Лассу за те, що привернув мою увагу до цієї роботи багато років тому у своїй промові в Єльському університеті.
4. Більшість дослідників погоджуються, що є деякі сумніви щодо надійності радянських колекцій документів стосовно багатьох аспектів Другої світової війни. Проте ці заперечення більше стосуються друкованих та опублікованих версій оригінальних рукописних свідчень, ніж власне самих свідчень. Див. дискусію в книзі Marina Sorokina «People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR», *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* Vol. 6, No. 4 (Fall 2005): 797–831.

1

Голокост на Сході та на Заході: політична економія геноциду

Короткий огляд: три головні риси відрізняли Голокост на Сході від Голокосту в Західній та Центральній Європі. По-перше, Голокост на Сході представляли суспільству як війну за звільнення від сталінізму, від радянського «єврейського більшовизму». По-друге, Голокост на Сході відбувався відкрито, за присутності місцевих жителів неєврейського походження. На Заході більшість євреїв-жертв Голокосту збирали в одному місці та примусово транспортували в закритих потягах до концентраційних таборів у Центральній та Східній Європі. Відстань, на яку їх вивозили, створювала умови для зняття відповідальності та заперечування того, що відбувалося, підтримуючи міф, що євреї були жертвами депортациї та примусової праці, а не масового знищення. На противагу Західній Європі значно менша частина радянських та східноєвропейських євреїв була знищена в таборах. У той час як більшість євреїв Західної та Центральної Європи загинули від «промислової ефективності» таборів, більшість євреїв у радянській та східноєвропейській зонах були розстріляні, переважна частина була вбита в спеціально визначених місцях поблизу

їхніх власних домівок, головним чином представниками місцевих націоналістичних міліційних формувань, які відігравали основну роль у процесі страти. По-тretє, до Голокосту на Сході в якості співучасників була залучена значна частина місцевого населення.

Бердз, Джейфрі. *Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941.* Нью-Йорк: Пелгрейв Макміллан, 2013.

На початку 1945 р. військова розвідка США – Управління стратегічних служб (УСС) – надіслала декілька таємних агентів, які володіли німецькою мовою, у табори з військовополоненими німецькими солдатами. Хоча цим агентам не вдалося отримати багато цінної розвідувальної інформації, їх необроблені звіти дають нам вражуючу картину поглядів солдат вермахту, особливо на межі близької поразки:

Вплив... нацистської пропаганди, сфокусованої на антибільшовицькій лінії, безсумнівно був дуже успішним. У той час як погляди військовополонених щодо США є гротескними, їхні думки про СРСР є просто фантастичними. Мозок нормальної людини повинен автоматично видаляти такі фантазії, проте нацистській пропаганді вдалося трансформувати нормальний спосіб мислення у хворобливі фантоми [1].

Працівники розвідки США в розpacії зазначали, що «вплив антисемітизму є просто спустошуючим» [2]. Один із німецьких військовополонених сказав таємному агенту: «Поляки будуть дякувати нам за те, що ми знищили євреїв» [3].

Друга світова війна наклала страшний відбиток на усі території, які були окуповані Німеччиною. Через 60 років після закінчення війни ми й досі не почали осягати природу і межі цього відбитку, глибину та відлуння окупації. По суті те, що я описую, є широко розповсюдженою культурою ненависті до «жидокомуни», сумнівної «єврейсько-комуністичної змови», яка використовувалась для виправдання геноциду євреїв як частини німецько-української війни спротиву радянській владі.

Нацистська пропаганда проти «жидокомуни»

Три головні складники відрізняли Голокост на Сході від Голокосту в Західній та Центральній Європі. По-перше, Голокост на Сході представляли суспільству як війну за звільнення від сталінізму, від радянського «єврейського більшовизму», від «жидокомуни». Свідки зазначають, що з найперших днів німецької окупації на Сході повсюди раптово з'явились листівки та плакати, які закликали до народної війни за звільнення від «тиранії сталінізму» та «єврейського більшовизму». Для того, щоб легітимізувати німецьку владу та забезпечити підтримку населення німецької окупаційної політики, «єврейсько-комуністичний» елемент піддавався анафемі на плакатах, у листівках та сотнях окупаційних газет, які перекладали німецькі послання ненависті на місцеві мови багатоетнічних громад Радянського Союзу [4]. Леонард Дубінський занотував, що в Рівному відразу після приходу німців «усюди були плакати» [5]. Священик Михайло Носаль згадував, що по всій Волині «люди читали ці плакати, пошепки обговорювали їх і роздивлялись все це «літературне» сміття з недовірою» [6]. У своїх мемуарах про м. Бережани часів війни Шимон Редліх згадував, що «і німецька, і українська націоналістична пропаганда широко використовувала тему юдео-більшовизму і заявляла про участі євреїв у роботі радянської машини терору» [7]. Листівки німців та місцевих націоналістів однаково робили з «євреїв-комуністів» цапів-відбувайлів за радянські звірства, реальні чи вигадані: «Люди [України]! Знайдите, що Москва, Польща, угорці, євреї – ваші вороги! Знищуйте їх!» Це типова листівка українських націоналістів ОУН-Бандери, яка широко розповсюджувалася в 1941 р. та відкрито виправдовувала жорстокість стосовно євреїв, поляків та інших етнічних груп. Інша листівка ОУН-Б захищає такі ж самі екстремістські погляди: «Знищуйте поляків, євреїв, комуністів без пощади! Не жалійте ворогів української народної революції» [8]. Владислав та Єва Семашки знайшли свідчення, що українські націоналісти в Рівному (як і всюди) вивішували

власні плакати, які закликали українців до співпраці з німецькими визволителями і до ліквідації так званих інших національностей, які вкоренились на українській землі як «паразити» та ідять український хліб. Двадцять «інших» національностей були в переліку ворогів України, євреї були першими, поляки – другими [9].

Окрім плакатів та надрукованих указів існували також окупаційні газети. У своєму дослідженні окупаційної преси в Україні Михайло Коваль виявив 190 україномовних газет, які спонсорувалися німцями, із загальним накладом більше мільйона екземплярів, а також 16 радіостанцій, місцеві кіностудії та перевузні виставки. Війна проти «єврейського більшовизму» була в центрі уваги 576 з 700 примірників київської української газети доби окупації «Нове українське слово» [10]. Типовою для того часу була редакторська колонка Уласа Самчука від 1 вересня 1941 р. в газеті «Волинь», яка друкувалася в Рівному: «Весь той елемент, що населяв наші міста, чи то жидівство, чи то напливова польськість, мусить зникнути з наших міст. Проблема жидівства вже в бігу розв'язання...» [11]. Окупаційні газети на Сході постійно підтримували повне знищення надуманої «юдео-комуністичної» загрози.

У своєму докладному дослідженні газет часів окупації Сергій Кудряшов виявив близько 200 російськомовних газет, які регулярно виходили на окупованих німцями територіях Росії та східної України. У дослідженні української преси доби окупації Іван-Павло Химка виявив 160 україномовних газет та часописів, які фінансувалися німцями. Так само увагу дослідників привернули сотні інших польських, литовських, естонських, латвійських та білоруських газет часів німецької окупації. Інформація з Польщі щодо накладів вказує на тиражі від 10 000 до 200 000 примірників для кожної газети та мільйони листівок, що є ознакою серйозних зусиль, які докладались німцями для того, щоб завоювати серця та думки цивільного населення окупованих територій Радянського Союзу [12].

Візьмемо один із сотень прикладів: у Латвії напади на місцевих євреїв виправдовувались газетними повідомленнями,

які демонстрували радянську жорстокість. У головній латисько-мовній газеті часів німецької окупації «Tevīja» протягом липня 1941 р. з'явились численні фотографії споторвених трупів із головної в'язниці Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) у Ризі, їмовірно невинних жертв «єврейсько-більшовицьких» тортур. Стаття в «Tevīja» від 6 вересня 1941 р. мала назву «Жахливі свідчення з розкопаних могил» і представляла судові докази, які детально описували жорстокі радянські тортури. Згідно статті, у м. Резекне радянський НКВС замучив лікаря д-ра Пауля Струве, знявши шкіру з його рук у киплячій воді, відрізавши йому язика та заганяючи цвяхи в його п'яти. Хільдегард Крікова була побита, піддана тортурам, їй відрізали груди. Син місцевого жителя Яків Терентьев був знайдений із буквально здертою зі спини шкірою [13].

Такі детальні повідомлення використовувались для того, щоб легітимізувати німецьку агресію як «звільнення від єврейського більшовизму», та закликали усіх латишів підтримувати режим, вішаючи провину за ці жахи на «євреїв-комуністів». Яскраво зображені страждання місцевих мучеників – цих «жертв радянських репресій», – газетні повідомлення трансформували велику німецьку війну в особисту війну кожного латиша проти звірячого ворога. Тут, як і повсюди на радянських західних прикордонних територіях, ми знаходимо ретельне ритуальне обливання євреїв брудом та їх ототожнення з комуністами, відлунням якого були плакати та листівки у вітринах магазинів і в газетах. Це ритуальне ганьблення показувало єврейський союз із комунізмом і таким чином виправдовувало та легітимізувало акції проти євреїв. Лише в 1941 р. 72 000 із 80 000 євреїв Латвії були знищені.

У перші місяці війни радянських євреїв, які опинялися за лінією фронту на німецькій стороні, змушували брати участь у принижуючих дійствах, які кидали жорстокий виклик встановленим поглядам, – «похованням Леніна» та «парадам Сталіна», коли під час руйнації символів комуністичної влади сусідів неєврейського походження заоочували образливо глузувати з

єврейських чоловіків, жінок та дітей, співати комуністичних чи єврейських пісень і рекламиувати комуністичні та єврейські молитви. У десятках задокументованих випадків такі ритуальні дійства, як правило, закінчувалися насильством: комуністичні символи, зазвичай статуй Леніна чи Сталіна, ховали поруч із місцевими євреями, яких вбивали їхні сусіди неєврейського походження [14]. Після того, як ці погроми «самоочищення» літа 1941 р. закінчились, німецькі пропагандисти та місцеві колаборанти продовжували доповідати про акції проти євреїв у місцевих засобах інформації та регулярно повідомляли місцевим громадам про успіхи у війні проти «єврейсько-комуністичного» елементу.

Фото 1.1 Вермахт як «армія визволення» від єврейсько-комуністичної загрози. На постаменті зруйнованої статуї Леніна в Північно-Західній Росії німецька окупаційна влада збудувала новий монумент з табличкою (російською та німецькою мовами): «У пам'ять визволення Пскова від більшовизму німецькими військами 9 липня 1941 р.».

Фото 1.2 На постаменті зруйнованої статуї Сталіна у Східній Україні написано німецькою та російською: «Большевицький терор зламано».

Джерело: YIVO Institute for Jewish Research, Nusya Roth Collection, RG1871.

По-друге, Голокост на Сході відбувався відкрито, за присутності місцевих жителів неєврейського походження. На Заході більшість єреїв-жертв Голокосту збирали в одному місці та примусово транспортували в закритих потягах до концентраційних таборів у Центральній та Східній Європі. Відстань, на яку їх вивозили, створювала умови для зняття відповідальності та заперечування того, що відбувалося, підтримуючи міф, що єреї були жертвами депортації та примусової праці, а не масового знищенння. На противагу Західній Європі, значно менша частина радянських та східноєвропейських єреїв була знищена в таборах. У той час як більшість єреїв Західної та Центральної Європи загинули від «промислової ефективності» таборів,

більшість євреїв у радянській та східноєвропейській зонах були розстріляні, переважна частина була вбита в спеціально визначених місцях поблизу їхніх власних домівок, головним чином представниками місцевих націоналістичних міліційних формувань, які відігравали основну роль у процесі страти [15].

Фото 1.3 Ритуальне руйнування статуї Сталіна в м. Білосток, Польща, липень 1941 р.

Фото 1.4 Місцеві поляки кидають каміння в статую Леніна в м. Білосток, Польща, липень 1941 р.

Джерело: YIVO Institute for Jewish Research, Nusya Roth Collection, RG1871.

По-третє, до Голокосту на Сході в якості співучасників була залучена значна частина місцевого населення. Як зазначали численні спостерігачі, «Голокост у Східній Польщі не мав би успіху без активної участі сотень тисяч місцевих жителів, яких нацисти залучали контролювати, а потім і вбивати євреїв у місцях злочину» [16]. Уцілілий учасник єврейського спротиву Самуїл Гіль додає: «На кожного німецького злочинця було більше семи радянських цивільних», які служили в німецькій окупаційній поліції [17].

Виконавцями страт у час Голокосту на Сході в першу чергу були російські, українські, литовські, латиські та білоруські націоналісти. Парадоксально, але «бруталізація війни» на Сході підживлювалась такою ж мірою місцевими антипатіями, як і німецькою расовою пропагандою [18]. Російські історики Кірсанов і Дробязко виявили прямий взаємозв'язок між ескалацією жорстокості щодо цивільного населення та стрімким зростанням кількості місцевих етнічних націоналістів, які служили німцям: «Прийняття німецьким керівництвом політики «тотальної війни»

... мало відчутний вплив на зростання кількості людських ресурсів з окупованих радянських територій, які використовувались у збройних силах рейху» [19]. Шукаючи підтримки на радянських територіях, німецька окупаційна влада підтримувала націоналістичний запал проти «єврейського комунізму». Як доповідав командир радянських партизан Пантелеїмон Пономаренко в повідомленні Сталіну з грифом «цілком таємно» в 1942 р., «німці використовують усі можливі засоби для того, щоб заливати контингенти з нашого власного населення в окупованих областях до боротьби проти партизан, охорони залізниць і боротьби проти Червоної армії, формуючи з них військові підрозділи, загони карателів та поліції» [20]. Альфред Рібер у своїй глибокій статті, де він розглядає Другу світову війну на Сході як громадянську війну, зазначав: «Знищення єврейського населення України, яке зменшилось з 870 000 до 17 000, не змогло б відбутись без допомоги місцевого населення, тому що німцям не вистачило б людських ресурсів, щоб досягти усіх знищених громад, особливо у віддалених селах» [21].

Німецькі зусилля щодо заличення місцевих жителів на службу окупаційній владі були за всіма мірками надзвичайно успішними. Пропорція між німцями та місцевими колаборантами в багатьох відділах та організаціях поліції була один до п'яти в 1941 р. і один до двадцяти та більше в 1943 р. Цифри рейхскомісаріату «Україна» показують, що на кінець 1942 р. у військах СС нарахувалось 15 000 німців та 238 000 представників місцевої поліції, відображаючи пропорцію 1 : 16, яка в 1944 р. зросла в деяких східних регіонах до 1 : 25 або навіть 1 : 50 [22]. Романічев виявив, що кількість підрозділів *Schuma* (допоміжної поліції) у німецькій поліції на окупованих територіях Сходу зросла більше ніж у десять разів з кінця 1941 р. до початку 1943 р. За даними В. Мюллера-Гіллебранда, кількість слов'янських піхотних підрозділів зросла з 90 в 1943 р. до більше 200 російських, українських та білоруських батальйонів, які включали й інші національності, у середині 1944 р. [23]. Кірсанов і Дробязко підрахували, що близько 1,2 млн представників

радянського населення служили під час війни в підрозділах вермахту та СС [24]. Вони передусім ставали виконавцями при знищенні німцями євреїв та інших місцевих ворогів на Сході і в першу чергу використовувались у безжальних німецьких операціях проти партизан та репресивних кампаніях проти радянського цивільного населення в 1943 та 1944 рр.

Посилання

1. У Національному архіві США збереглись три необроблені звіти: NARA, RG226 OSS Classified Sources & Methods Files, Entry 210, Box 175, Folder 6: «Report about a stay in a P.W. camp», Document #007902/002 (8 typed pages); «What German P.W.s think about the war», #007902/003 (10 typed pages) «Report about one week's life and experiences in a P.W. camp», #007902/004 (11 typed pages). All undated. The quotation comes from NARA, RG226, Entry 210, Box 175, Folder 5, «Report about one week's life and experiences in a [German] P.W. camp», Secret, declassified in 1994.
2. «Report about a stay in a P.W. camp», Secret, no date (January or February 1945). NARA, RG226, Entry 210, Box 175, Folder 6, Document Number 007902/002, p. 6.
3. Там само.
4. Найкращим дослідженням української преси доби окупації є робота Костянтина Курилишина і Ярослава Дащкевича «Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси» (Львів: Львівська Національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2010). Пор. А. В. Окороков «Особый фронт: немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны» (М.: Русский путь, 2007); Robert Edwin Herzstein, «Anti-Jewish Propaganda in the Orel Region of Great Russia, 1942–1943: The German Army and Its Russian Collaborators», *Simon Wiesenthal Center Annual* Vol. 6 (1989): 33–55; Сергей Кудряшев и Любовь Кудрявцева, сб. «О всех подозрительных лицах сообщайте немедленно...», источник: Документы русской истории (1993). № 26. С. 89–93; Johannes Schlootz and Babette Quinkert, eds. *Deutsche Propaganda in Weissrussland: 1941–1944; eine Konfrontation von Propaganda und Wirklichkeit; Ausstellung in Berlin und Minsk* (Berlin: Free University, Fachbereich Politische Wiss., 1996); and Babette Quinkert, «Hitler, der Befreier! Zur psychologischen Kriegsführung gegen die Zivilbevölkerung der besetzten sowjetischen Gebiete 1941–1944», in *Bulletin für Faschismus und Weltkriegsforschung* (Heft 14, 2000): 57–83. Щодо

- німецької антиєврейської пропаганди та підбурювання до антиєврейських акцій у перші дні війни див.: Жанна Ковба «Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» (Київ: Сфера, 1998): С. 70–76, С. 100–101; Bogdan Musial, «*Kontrrevolutionare Elemente sind zu ershiessen*: die Brutalisierung des deutschsowjetischen Krieges in Sommer 1941 (Berlin: Propylaen, 2000): 200–210.
- 5. Письменные показания д-ра Леонарда Дубинского (Affidavit of Dr. Leonard Dubinsky) (г.р. 1881), 25 ноября 1944 г. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). Ф. Р-7021 Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. Оп. 71. Д. 40. Л. 40.
 - 6. «О зверствах немецких заправил на Волыни». ГАРФ. Ф Р-7021. Оп. 71. Д. 1. Л. 44 (29 ноября 1944 г.).
 - 7. Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington: Indiana University Press, 2002), 102. Щодо Голокосту на радянських територіях див.: Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2009).
 - 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 3833. Оп. 63. Спр. 9. Щодо листівок українських націоналістів, спрямованих проти комуністів, єреїв та поляків див.: Ілья Альтман «Жертви ненависті: Холокост в СССР, 1941–1945» (М.: Фонд «Ковчег», 2002). С. 40–49.
 - 9. Władisław Siemaszko, Ewa Siemaszko. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia* (Warsaw: Borowiecky, 2008), I: 723.
 - 10. M. I. Koval, «The Nazi Genocide of the Jews and the Ukrainian Population, 1941–1944», in Zvi Gitelman, ed. *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR* (Bloomington: Indiana University Press, 1997): 51–53; Mikhail I. Tyaglyy, «The Role of Anti-semitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea, 1941 1944», *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 18, No. 3 (Winter 2004): 421–459; та John-Paul Himka, «*Krakivski visti* and the Jews, 1943: A Contribution to the History of Ukrainian-Jewish Relations», *Journal of Ukrainian Studies* Vol. 21, No. 1–2 (Summer-Winter, 1996): 81–96; Костянтин Курилишин і Ярослав Дащкевич «Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси» (Львів: Львівська Національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2010).
 - 11. Quoted in Martin Gilbert, *The Holocaust: A History of the Jews of Europe during the Second World War* (New York: Macmillan, 1985): 195.

12. Sergei Kudryashov, «Russian Collaboration with the Nazis and the Holocaust», Paper presented at the International Institute for Holocaust Research at Yad Vashem [<http://www.yad-vashem.org.il/research/publications/research/kudryashov.pdf>]; та Himka, «Krakivski visti and the Jews, 1943», Інформація про наклади з роботи Lucjan Dobroszycki, *Reptile Journalism: The Official Polish-Language Press under the Nazis, 1939–1945* (New Haven: Yale University Press, 1994): 75; Sergei Kudryashov, «The Hidden Dimension: Wartime Collaboration in the Soviet Union», in John Erickson and David Dilks, eds. *Barbarossa: The Axis and the Allies* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994): 238–254. Стосовно газет, які виходили національними мовами на окупованих німцями територіях, див.: Henry Abramson, «Nachrichten aus Lemberg; lokale Elemente in der anti-semitischen Ikonographie der NS-Propaganda in ukrainischer Sprache», in *Grenzenlose Vorurteile* (Frankfurt am Main, 2002): 249–268; Henry Abramson, «‘This is the Way it Was’! Textual and Iconographic Images of Jews in the Nazi-sponsored Ukrainian Press of Distrikt Galizien», *Why Didn’t the Press Shout? Journalism and the Holocaust*, edited by Robert Moses Shapiro (New York: Yeshiva University Press, 2003): 537–556; Grzegorz Hryciuk, «Gazeta Lwowska»: 1941–1944 (Wroclaw: Uniwersytetu Wroclawskiego, 1992); та Piotr Kołtunowski, *Strategia propagandy hitlerowskiej w Generalnym Gubernatorstwie na podstawie «Krakauer Zeitung» (1939–1945)* (Lublin: Studium historyczno-filologiczne, 1990). Щодо величезних німецьких капіталовкладень у пропаганду на окупованих територіях на Сході див. класичну роботу Hasso von Wedel, *Die Propagandatruppen der Deutschen Wehrmacht* (Neckargemund: Kurt Winckel Verlag, 1962).
13. Владимир Янченков «Пятая колонна. К началу нападения Германии на СССР». Труд. № 14 (25 июня 1999 г.).
14. Gross, *Neighbors, passim*; Dieter Pohl, «Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – A Research Agenda», in *Shared History-Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, edited by Eleazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007), 305–313; and Kai Struve, «Rites of Violence? The Pogroms of summer 1941», *Polin: Studies in Polish Jewry* Vol. 24 (2012): 257–274.
15. Patrick Desbois, *The Holocaust by Bullets: A Priest’s Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews* (New York: Palgrave Macmillan, 2009).
16. Hubert P. van Tuyll. Review of Martin Dean’s Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44, *The Russian Review* Vol. 60, No. 3 (July 2001): 448–449.
17. Самуїл Гиль [Samoil Gil]. «Кровь их и сегодня говорит. О Катастрофе и героизме евреев в городах и местечках Украины». М.: Фонд Жаботинский, 2005. С. 302. Лише німецька охоронна поліція на окупованих

- радянських територіях нараховувала 14 622 фольксдойчів і 126 321 місцевих добровольців, співвідношення 1 : 8,6.
18. Hans-Jurgen Muller, «The Brutalization of Warfare, Nazi Crimes, and the Wehrmacht», in John Erickson and David Dilks, eds. *Barbarossa: The Axis and the Allies* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994): 229–237. Стосовно ескалації німецької жорстокості на Сході порівняно із Заходом див.: Omer Bartov, *The Eastern Front, 1941–1945: German Troops and the Barbarisation of Warfare* (London: Macmillan, 1985); Omer Bartov, *Hitler's Army* (New York: Oxford University Press, 1992): 68–70; Truman Anderson, «The Conduct of Reprisals by the German Army of Occupation in the Southern USSR, 1941–1943», Ph.D. Dissertation, (University of Chicago, 1994); Ben Shepherd, *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans* (Cambridge: Harvard University Press, 2004).
 19. Н. А. Кирсанов и С. И. Дробязко «Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта». *Отечественна история*. № 6 (1 ноября 2001 г.). С. 70.
 20. П. Пономаренко к И. Сталину, 18 августа 1942 г. Архив Президента Российской Федерации (АПРФ). Ф. 3. Оп. 50. Ед. хр. 471. Л. 107–110. Опубликовано в «Каратели: «Идет бешеная националистическая пропаганда». Вестник АПРФ [Вестник Архива Президента Российской Федерации]. 1995. № 2. С. 120–122.
 21. Alfred J. Reiber, «Civil Wars in the Soviet Union», *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* Vol. 4, No. 1 (Winter 2003): 147–148.
 22. Raul Hilberg, *Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1960), 243–244. Пор. Олег Клименко і Сергій Ткачов «Українці в поліції в райхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь): Німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. (Харків: Ранок-НТ, 2012); Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York: St. Martin's Press, 1999); Richard Breitman, «Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories», *Simon Wiesenthal Center Annual* Vol. 7 (1990): 23–39; and Erich Haberer, «The German Police and Genocide in Belorussia, 1941–1944», *Journal of Genocide Research* Vol. 3 (2001), No. 1: 13–29; No. 2: 207–218; No. 3: 391–403.
 23. V. Muller-Hillebrand, *Das Heer. 1933–1945* (Frankfurt a/M, 1966) Vol. 3: 70, 114, 141; Н. М. Романичев «Сотрудничество с врагом» в «Народ и война». Книга 4 в «Великая Отечественная война, 1941–1945. Военно-исторические очерки в четырех книгах». М.: Наука, 1999. С. 153–167.
 24. Н. А. Кирсанов и С. И. Дробязко «Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта». *Отечественна история*. № 6 (1 ноября 2001 г.). С. 68.

2

Акція: Голокост у Рівному

Короткий огляд: цей розділ є реконструкцією масового вбивства у Рівному в листопаді 1941 р. Я представив перехресні свідчення злочинців, очевидців та жертв того, що було приголомшуючою та надзвичайно болісною сторінкою історії людства.

Бердз, Джекфрі. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941. Нью-Йорк: Пелгрейв Макміллан, 2013.

У пострадянські часи багато істориків доклали зусиль для уточнення місцевих підрахунків загиблих радянських громадян у роки Другої світової війни. Оновлені показники загиблих євреїв були опубліковані у 2002 р. російським істориком Іллею Альтманом у його впливовому дослідженні «Жертві ненависті: Голокост в СРСР».

Таблиця 2.1
Голокост у Радянському Союзі 1941–1945 pp.

Республіка	1941 – січень 1942 pp.	Лютий 1942 – жовтень 1943 pp.	Листопад 1943 – 1945 pp.	Разом
Україна	540 000	860 000	30 000	1 430 000
Білорусь	250 000	550 000	10 000	810 000
Молдова	130 000	–	–	130 000
Литва	180 000 – 185 000	25 000	10 000	215 000 – 220 000
РРФСР	69 000 – 90 000	75 000 – 80 000	–	144 000 – 170 000
Латвія	72 000 – 74 000	2 000	1 000	75 000 – 77 000
Естонія	1 000	–	–	1 000
Разом	1 242 000 – 1 270 000	1 512 000 – 1 517 000	51 000	2 805 000 – 2 838 000

Джерело: Альтман І. Жертві ненависті: Голокост в СРСР, 1941–1945. М.: Фонд «Ковчег», 2002. С. 303 (таблиця 8).

Більше 2,8 млн радянських євреїв були вбиті в роки Другої світової війни. На відміну від євреїв Центральної та Західної Європи радянських євреїв як правило вбивали не в таборах. Вони гинули під час розстрілів у масових поліцейських акціях, виконавцями яких зазвичай були місцеві жителі [1].

Голокост на Сході має чітку хронологію. У літні місяці 1941 р. відбувалось те, що німці називали евфемізмом «потяг до самоочищення» (*Selbstreinigungsbestrebungen*). Цей процес характеризувався появою «спонтанних» масових актів репресій проти сусідів-євреїв, яких звинувачували у звірствах комуністів [2].

У кінці літа 1941 р. німецьке керівництво почало встановлювати верховенство права, яке мало на меті перешкодити випадковим та спонтанним громадським актам самосуду стосовно євреїв. Були організовані єврейські гетто, від євреїв вимагали носити жовті нашивки, вводились спеціальні обмеження, вдавались спеціальні робочі посвідчення євреям, які мали особливу кваліфікацію, у той же час більшість інших євреїв зганяли для переселення або знищення.

Близько чверті усіх радянських євреїв були розстріляні в масових акціях восени та взимку 1941 р. На сьогодні лише одна з цих акцій – масове вбивство в Бабиному Яру поблизу Києва 28–30 вересня 1941 р. – є ретельно дослідженою історичною науковою [3]. 63 подібні масові вбивства в Україні у вересні–грудні 1941 р. із підтвердженням кількістю 441 414 загиблих чоловіків, жінок та дітей єврейської національності представлені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

*Акції: операції масового вбивства євреїв в Україні 1 вересня – 31 грудня 1941 р. У 64 підтверджених операціях розстрілу євреїв 441 414 чоловіків, жінок та дітей єврейської національності загинули в Україні в останні чотири місяці 1941 р. Це майже третина від числа усіх українських євреїв, які були вбиті під час Другої світової війни**

Місце	Дата	Підрахована кількість вбитих євреїв	Підрозділ
Коростень	Вересень 1941 р.	770	
Новоград-Волинський – Чижівка (Житомирська область)	Вересень 1941 р.	3 200	
Ананьїв	1 вересня 1941 р.	300	

Дубоссари	3–28 вересня 1941 р.	6 000	
Хажин	4 вересня 1941 р.	4 144	Поліцейський батальйон (ПБ) 303?
Бердичів	4 вересня 1941 р.	1 303	
Вінниця	5 вересня 1941 р.	2 200	ПБ 304
Радомишль (Житомирська область)	6 вересня 1941 р.	1 667	Зондеркоманда 4а, українська поліція вбила 1 107 дорослих та 561 дитину ПБ 303?
Чуднів (Житомирська область)	9 вересня 1941 р.	900	ПБ 303 українська поліція
Ружин (Житомирська область)	10 вересня 1941 р.	750	Німці, українська поліція: Скарадумов, Гончаров, Йозеф Роденко (колишній начальник поліції) та Крохмаль
Ладижин	13 вересня 1941 р.	486	ПБ 304
Гайсин	16 вересня 1941 р.	4 000	ПБ 304
Мелітополь	15 вересня 1941 р.?	2 000	Айнзатцгруппа D
Маріуполь	15 вересня 1941 р.?	8 500	Айнзатцгруппа D
Бердичів	15–16 вересня 1941 р.	12 000 – 16 000	Полк поліції «Південь», резервний поліцейський батальйон 45, штабна рота Еккельна
Вінниця, Айнзатцкоманда 6	16 та 22 вересня 1941 р.	28 000	ПБ 45, 69 (?) та 314

Умань	16–23 вересня 1941 р.	1 421	ПБ 304, Айнзатцкоманда 5
Житомир	19 вересня 1941 р.	3 145	Айнзатцкоманда 4а, ПБ 303
Чуднів (Житомирська область)	20 вересня 1941 р.	800	
Миколаїв, Зондеркоманда 11а	21–23 вересня 1941 р.	7 000	Айнзатцгрупа D Олендорфа, 11 армія
Сквира	20 вересня 1941 р.	850	Айнзатцкоманда 5, полк поліції «Південь»
Стрий	22–23 вересня 1941 р.	830	Йом-Кіпур, поліція безпеки, українська допоміжна поліція
Сквира	23 вересня 1941 р. (?)	140	
Херсон	24–25 вересня 1941 р.	8 000	Айнзатцкоманда 11а
Кременчук	27 вересня – 7 листопада 1941 р.	8 000	
Кам'янець- Подільський	27–28 вересня 1941 р.	23 600	ПБ 320
Київ – Бабин Яр, Айнзатцкоманда (зондеркоманда) 4а	29–30 вересня 1941 р. 29 вересня Йом-Кіпур	33 771	Айнзатцгрупа С, 2 українські вояки, ПБ 45, 303
Кіровоград	23 липня, 30 вересня 1941 р.	4 200	Зондеркоманда 4b, ПБ 304
Топорів	Вересень – жовтень 1941 р.	120	

Бучач	Вересень – жовтень 1941 р.	400	
Острог	1 жовтня 1941 р.	2 500	Підтвердити: 1 вересня чи 1 жовтня
Каховка	Жовтень 1941 р.	500 – 740	ПБ 9, 4-а рота
Костопіль	1 жовтня 1941 р.	1 400	
Надвірна	6 жовтня 1941 р.	1 200 – 2 000	ПБ 133
Станіславів (Івано-Франківськ)	12 жовтня 1941 р.	10 000 – 12 000	«Кривава неділя», ПБ 133
Шепарівці	12 жовтня 1941 р.	3 000	
Дніпро (Дніпропетровськ)	13–14 жовтня 1941 р.	13 000 – 15 000	
Коломия	15 жовтня 1941 (?)	1 200	ПБ 133
Косів	16 жовтня 1941 р.	2 088 – 2 700	Деякі розстріляні в ямах в кілометрі від міста, інші спалені всередині синагоги
Делятин та Яремче	16 жовтня 1941 р.	1 950	3-я рота ПБ 133
Одеса	22–24 жовтня 1941 р.	25 000 – 34 000	«Голокост в Одесі»
Чернігів	23 жовтня 1941 р.	116	Зондеркоманда 4а
Чернігів	24 жовтня 1941 р.	144	Зондеркоманда 4а
Комарно	25 жовтня 1941 р.	більше 200	
Татарів	25 жовтня 1941 р.	?	
Болехів	28–29 жовтня 1941 р.	750	

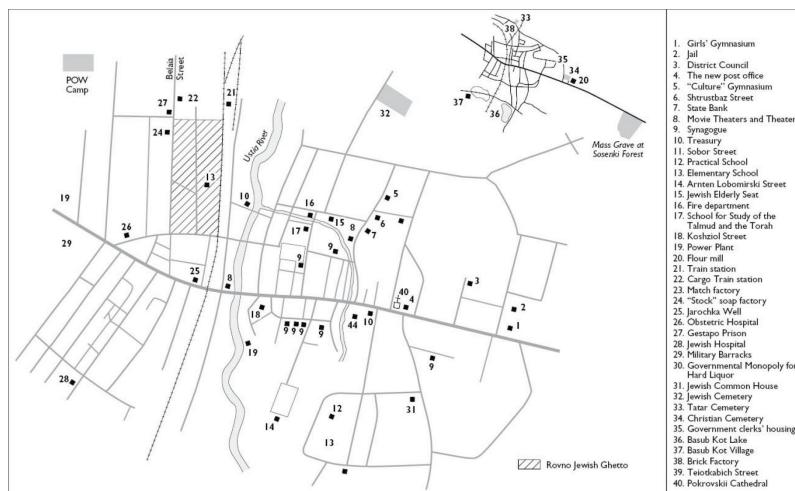
Чернігів	29 жовтня 1941 р.	49	Зондеркоманда 4а
Таганрог	29 жовтня 1941 р.	2 500	
Миропіль – Золотоноша	Жовтень – листопад 1941 р.	1 000	ПБ 303
Чернігів	Початок листопада 1941 р.	3 000	
Конотоп	1 листопада 1941 р.	153	
Перемишляни	5 листопада 1941 р.	400	Загін поліції безпеки з Тернополя
Рівне – Сосонки	7–9 листопада 1941 р.	23 500	Батальйон поліції 33 («Остланд») ПБ 315, ПБ 320, українська поліція
Ніжин	Листопад 1941 р.	300	
Бердичів	Листопад 1941 р.	2 000	
Кам'янка- Струмилова (Кам'янка-Бузька)	10 листо- пада 1941 р.	500	СП-Сокаль Акція в Обидові
Львів	8 листопада 1941 р.	3 000 – 5 000	Під час створення гетто
Чернівці	Листопад 1941 р.	30 000	
Дрогобич	22 листо- пада 1941 р.	250	ПБ 133 (?)
Одеса	23 листо- пада 1941 р.	30 000	
Борислав	27–28 листо- пада 1941 р., допоміжна поліція	700 – 800	Шуцмани, українці
Делятин	Листопад та грудень 1941 р.	544	Місто вбивства: в лісі біля с. Віховець

Городенка	5 грудня 1941 р.	2 500	Загін поліції безпеки з Коломиї
Харків	6 грудня 1941 р.	10 271	Айнзатцгрупа С
Бережани	12 грудня 1941 р.	1 000	Поліція безпеки Станіславова
Заболотів	12 грудня 1941 р.	1 000 – 1 350	
Сімферополь	13–15 грудня 1941 р.	14 300	Поліцейський батальйон 3, 3-я рота
Літин	19 грудня 1941 р.	2 000	Німецька поліція безпеки з Вінниці, українська поліція, під наглядом гебітскомісара Фолькхаммера
Ялта	25–31 грудня 1941 р.	300	Поліцейський батальйон 3, 3-я рота
Сімферополь	30 грудня 1941 р.	10 000	

*Ці цифри є значно вищими, ніж ті, що підтвердженні звітами німецьких айнзатцгруп. Айнзатцгрупа А доповідала, що на 15 жовтня 1941 р. розстріляно 125 000 євреїв; айнзатцгрупа В надала неповну кількість 45 000 розстріляних на 14 листопада 1941 р.; айнзатцгрупа С мала два звіти: айнзатцкоманда 4а 30 листопада 1941 р. доповідала про 59 000 розстріляних і айнзатцкоманди 5 2 грудня 1941 р. доповідала про 36 000 розстріляних. Нарешті, айнзатцгрупа D 2 січня 1942 р. доповідала про 76 000 розстріляних за попередні місяці своєї діяльності. Разом це складає 341 000 жертв. Розбіжність пояснюється ініціативами місцевої поліції та німецької армії. Щодо мобільних операцій зі знищенню див.: Гілберг «Знищенні європейських євреїв», С. 300–301. Ми знаємо, що були також додаткові мобільні та місцеві підрозділи, які продовжували те, що робили айнзатцгрупи під час початкових акцій.

Джерела: Yad Vashem's Online Guide of Murder Sites of Jews in the Former USSR, http://www1.yadvashem.org/yv/en/about/institute/killing_sites_catalog.asp; Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union* (Lincoln and Jerusalem: Yad Vashem, 2009); The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe (Indiana University Press and USHMM, 2012); Christopher R. Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of*

Nazi Jewish Policy; Massimo Arico, Polizia d'ordine e genocidio ebraico. I crimini dei battaglioni tedeschi da polizia giugno 1941/settembre 1942 (2010); Richard Rhodes, *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust* (New York: Vintage Books, 2003); С. Г. Чуев «Спецслужбы Третьего Рейха» (С.-Петербург: Изд. Дом «Нева», 2003); Wolfgang Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weisrussland 1941–1944* (Paderborn: Ferdinand Schoningh, 2006); and Alexander Kruglov, «Jewish Losses in Ukraine», in Ray Brandon and Wendy Lower, eds. *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2008): 272–290.

Карта 2.1 Mісто Рівне 1941 р.

Джерело: адаптовано з *Rovne; sefer zikaro* [Рівне; меморіал єврейської спільноти Рівного, Волинь], edited by A. Avitachi (Tel Aviv: 1956). Я вдячний Аміті Б. Е. Гіттерману за його переклад легенди карти з івриту на англійську.

Надписи на самій карті: табір військовополонених, вулиця Біла, річка Устя, масове поховання в Сосонках, рівненське єврейське гетто.

Голокост у Рівному

Рівне – це місто в Північно-Західній Україні, яке стало місцем розташування рейхскомісаріату «Україна» під час німецької окупації з 28 червня 1941 р. по 2 лютого 1944 р. Наголошуючи на тому, що Рівне було значно меншим, ніж стародавня українська столиця Київ, рейхскомісар Еріх Кох охоче визнавав, що обрав саме Рівне місцем розташування своєї адміністрації для того, щоб «підкреслити нікчемність української державності» [4]. У 1930-х роках Рівне мало близько 60 000 населення: 24 000 євреїв і однакові долі поляків та українців [5].

Війна прийшла до Рівного в середині вересня 1939 р. у вигляді величезного потоку біженців, оскільки евреї тікали від німецького вторгнення в Польщу. Свідок Єшаяху Шінделькройт згадував: «Раптово Рівне наповнилось біженцями з Лодзю, Варшави, Любліна та інших місць. З кожним днем місто ставало все більш переповненим, і не всім вдавалося знайти дах над головою. Була нестача їжі, тому що магазини спорожніли і постачання не відновлювалося. Головні радіостанції були вже знищені або захоплені німцями. Залишилось лише декілька маленьких радіостанцій, які передавали мало новин, і важко було сказати, яка ситуація в реальності. Страх поширювався всюди, і Рівне почало нагадувати місто в облозі. Ніхто не зінав, що принесуть наступні години» [6].

Незабаром після цього, чітко дотримуючись попередніх секретних домовленостей щодо радянської та німецької сфер впливу, Червона Армія оволоділа містом. Спочатку радянські солдати, маючи велике бажання отримати споживчі товари «декадентського Заходу», спустошили запаси рівненських магазинів, і повсюди відчуvalась нестача. Проте в кінці осені 1939 р., коли політика радянської влади «революції із закордону» сфокусувалась головним чином на етнічних поляках як представниках колишніх експлуататорів, відбулась часткова нормалізація, але дефіцит продовжувався через масовий наплив єврейських біженців [7].

Від початку Другої світової війни в 1939 р. Рівне залишалось під радянським контролем протягом близько 21 місяця. Національний склад Рівного значно змінився після радянського «визволення» у вересні 1939 р., коли радянська класова війна в окупованих зонах вздовж лінії Керзона перетворилася в етнічну війну проти поляків. За цей період польське населення було значною мірою депортоване, у той час як єврейська частка зросла за рахунок біженців на схід з окупованої німцями Польщі і становила більше половини населення міста [8].

Короткий період радянської окупації приніс значні зміни в життя євреїв тієї території, яка раніше була Південно-Східною Польщею. У радянському Львові Marek Herman з подивом зазначав нові можливості, які відкрились перед ним: «Зараз раптом здавалось, ніби я міг стояти в повний зріст, і я був сповнений відчуттям свободи. Я почав поглинати нові цінності; я набував свідомості робочого класу. Я вперше зрозумів і повірив у те, що немає різниці між єреями, поляками, українцями чи росіянами, що ми всі – люди» [9]. У Рівному, усього в 200 кілометрах на північний схід від Львова, Хай Мусман було 17; вона вчилася у десятому класі рівненської гімназії, коли радянські війська «звільнили» Східну та Південно-Східну Польщу восени 1939 р. Її опубліковані мемуари залишаються найбільш детальним та всеохоплюючим описом життя у Рівному перед війною [10].

Найбільш помітною ознакою радянської окупації у спогадах Мусман була руйнація традиційних меж, що відокремлювали етнічні та релігійні групи. Вона з прихильністю згадувала соціальні зміни та культурні зрушення, які принесла радянська влада:

На початку 1940-х ми ... вважали себе рівними серед рівних... Час від 17 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. я пам'ятаю як найяскравіший, найщастливіший у моєму житті...

Я була молодою [лише 17 років], і в мене були перші дружні відносини з хлопцем, поляком Юреком Новаковським. Відкидаючи всі умовності, штучні бар'єри, які розділяли національності, ми гуляли разом по місту. Я відчувала безцеремонні несхвалальні погляди старших, але

часи так раптово змінилися, що навіть наш рабин з Кам'янки, у чиєму домі ми жили, не насмілювався коментувати ні мені, ні моїм батькам те, що я зустрічалась з юнаком-поляком.

Змінилась навіть ситуація в самому домі рабина. Його син підстриг свої [хасидські] кучері, поміняв своє [чорне хасидське] пальто на костюм і навіть приєднався до робітничої спілки (артілі). Обидві доньки [рабина] так само знайшли роботу. Синагоги були закинуті, і навіть моя мама відкрито готувала їжу на примусі по суботах, а дружина рабина дозволяла мені качати воду на її кухні.

Це були щасливі часи, або мабуть не стільки часи, скільки наш вік, наша молодість, яка розфарбовувала все навколо нас близкучими, радісними кольорами [11].

Юрек Новаковський народився в Києві у 1918 р. Він був сином Олександра Новаковського, судді із заможної родини. Народжений у Груєці поблизу Варшави у 1879 р., молодий поляк-католик Олександр вивчав право в Київському університеті, де, будучи студентом, познайомився і одружився із Зінаїдою Андрусенко, дуже заможною православною росіянкою. У 1918 р., коли після Першої світової війни етнічним полякам стало небезпечно перебувати в Україні, родина Новаковських переїхала з Києва до міста Козеніце, де щойно встановлений незалежний польський уряд у Варшаві призначив Новаковського суддею. Коли він раптово помер через ускладнення від пневмонії у 1924 р., для його дружини, трьох доньок та шестиричного сина Юрека настали важкі часи. Щоб покращити становище і отримати підтримку від місцевої католицької церкви, а також польських родичів, мати Юрека, росіянка Зінаїда, перехрестилась за польським католицьким обрядом (діти вже були католиками). Хоча одну із сестер через її «російську» зовнішність часто образливо називали «кацапкою» (звеважлива назва російської жінки в польській розмовній мові), родині вдалося виправити становище, часто роблячи переїзди між Любомлем, Луцьком та Рівним, містами Південно-Східної Польщі та Волині.

З 14 років кращим другом Юрека Новаковського був Костек Ромський, хлопець російсько-єврейського походження. Але тоді

«ми не думали про наші різні національності. В Рівному [окрім поляків, українців і євреїв] також жили чехи, німці і татари».

Юрек Новаковський склав випускні іспити в школі у травні 1938 р. і як молодий освічений поляк був визнаний придатним для служби польською військовою комісією та призваний стрільцем до дивізіонного кадетського резерву піхотного полку № 44, який квартирував на польському кордоні в Рівному. Після служби він планував отримати юридичну освіту в Люблінському університеті, однак усе змінило німецьке вторгнення в Польщу 1 вересня 1939 р.

Розгромлений німцями, його підрозділ відступив до Луцька, коли радянська Червона армія увійшла в місто 17 вересня 1939 р. Тоді кадет-капрал Новаковський проігнорував радянський наказ здатись, замість того він та його товариши по службі обміняли свою військову форму на цивільний одяг, викинули гвинтівки та амуніцію в річку Стир і пішли залізничною колією додому до Рівного.

На той час Костек Ромський вступив до лав радянської міліції. Незважаючи на радикальні симпатії, походження Юрека як сина польського судді та служба унтер-офіцером у польській армії завадили його участі в роботі радянської адміністрації. Його мати, ще раз скориставшись своєю досконалою київською російською мовою та силою переконання, домовилась з радянськими чиновниками про дозвіл зареєструвати родину як етнічних росіян, що захистило їх від найгірших проявів радянського насильства протягом наступних місяців. Це, без сумніву, врятувало їхню родину. Відповідно до секретної доповіді 1944 р. голови НКВС Лаврентія Берії Сталіну, 389 382 етнічні поляки були депортовані із Західної України та Західної Білорусі у внутрішні райони Радянського Союзу під час радянської окупації цих регіонів у вересні 1939 – серпні 1941 рр. [12].

Фото 2.1 Юрек Новаковський – кадет польської армії, 1938 р.
Джерело: архів родини Новаковських.

Фото 2.2 Ю. Новаковський (справа) напередодні радянської
окупації Рівного, 1939 р.
Джерело: архів родини Новаковських.

Саме в цей час, у 1940 р., Юрек Новаковський познайомився з Міною Бодкер і через неї – з кузиною Міни Лією Бодкер. На той час Юреку було 22, а Лії та її подругі Хаї – по 17 [13].

Хоча спогади Хаї Мусман про молодість були світлими, радянська влада також принесла нещастя, темні тіні радянських репресій, які торкались кожного. Вона продовжувала у своїх мемуарах:

Вечори ми зазвичай проводили вчотирьох: моя найближча подруга Лія [Бодкер], найгарніша дівчина нашої школи, з її другом Костем Ромським, і я з Юреком. Костя був старшим за нас. Він жив окремо від батька та мачухи, з якими він посварився. Його батько – добре відомий в місті лікар – був охрещеним євеєм, але я не думаю, що це було причиною їхнього конфлікту.

Одного разу [під час наших прогулянок] ми зустріли похоронну процесію – поховання римо-католицького священика. Юрек запропонував нам відвідати могилу. Згідно забобонів, якщо запалити свічку на свіжій могилі римо-католицького священика опівночі, можна дізнатись, як довго ти житимеш.

Спочатку Лія і я відмовились – було б страшно ходити між могилами вночі. Хлопці сміялись з нас і так метушились, що ми врешті-решт погодились прийти за 15 хвилин до опівночі, обравши місцем зустрічі вхід до головної алеї католицького кладовища.

Це була тепла місячна ніч травня 1940 р. На кладовищі було тихо, воно утопало в зелені і було залите місячним світлом, але здавалось, що в тінях могил ховаються привиди. Важко сказати, чому Лія і я погодились на цю авантюру. Юрек і Костя чекали нас на головній алеї, побачивши їх, ми полегшено зітхнули. Звичайно, ми не стали говорити їм про наші страхи, а хлопці щиро раділи нашій хоробрості.

На свіжій могилі римо-католицького священика лежали квіти. Костя дав нам по свічці. Ми поставили їх на могилу і запалили. Костя тричі запалював свою свічку, і кожного разу полум'я згасало. Наші свічки всі горіли по-різному, моя чомусь почала плавитись. Коли ми пішли з кладовища, за нами залишились три палаючі свічки.

Костя нервово сміявся, але жоден з нас не бачив якогось особливого значення у згаслій свічці. Хто думає про смерть у 17 років?

Через два тижні Костю заарештували. Більше ми його ніколи не бачили – ні до, ні після війни. [Радянське] правосуддя було тоді дуже швидким і дуже рідко справедливим.

Навіть тепер я не знаю, який злочин Костя скоїв проти радянської влади і чи скоїв він його взагалі. Його батько не був репресований. Костя ніколи не був сіоністом. За польської влади він ніколи не співпрацював із «двуйкою» [польською секретною поліцією]. Він ніколи не був членом підпільних комуністичних або троцкістських партій. У 1940 р. він працював директором Палацу піонерів [місцевий комуністичний клуб скаутів] і, наскільки ми знали, підтримував радянську владу. Але такою була радянська влада – їм постійно були потрібні жертви для того, щоб підтримувати почуття страху серед інших. На той час ми ще навіть не навчилися боятися, [головним чином] тому, що ми занадто мало знали про радянську владу, ми занадто вірили в неї і тішилися надією, що одного дня вони зрозуміють свою помилку і випустять Костя. Але його свічка на той час вже згасла [14].

Фото 2.3 Лія Бодкер, 1940 р.

Фото 2.4 Лія Бодкер, 1938 р.

Джерело: архів родини Новаковських.

Джерело: З дозволу приватної колекції Хай Мусман, Нью-Йорк.

Фото 2.5 Дві найкращі подруги Хай Мусман у десятому класі рівненської гімназії, вік – 17 років, 1940 р.: Лія Бодкер (пізніше Кристина Новаковська) і Лія Савицька. Бодкер була єдиною уцілілою із 19 членів її родини. Уникнувши німецького масового вбивства, вона пережила війну і потім, приховуючи своє єврейське походження, вийшла заміж за поляка (Юрека Новаковського). Савицька була вбита разом із своєю родиною в Сосонках у листопаді 1941 р.

У своїх неопублікованих спогадах Юрек Новаковський описує долю його найкращого друга Кості Ромського: «Одного ранку на початку 1941 р. я побачив моого друга Костека Ромського у вантажівці із озброєними чекістами [радянська секретна поліція]. У нього було серйозне обличчя і перев'язана рука... Він кивнув мені, а чекісти подивились на мене з підозрою. Через декілька днів я дізнався, що він був заарештований НКВС. Його звинуватили у співпраці з симпатиками білогвардійців (його батько був євеем, а мати росіянко). Через рік, у 1941 р., Костек помер у московській в'язниці «Бутирка» [15].

Лиховісне літо 1941 року

За попередніми домовленостями з німцями і відповідно до умов секретних протоколів пакту про ненапад Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р., радянські війська «звільнени» території на схід від лінії Керзона, у 1939–1940 рр. вони були анексовані і увійшли до складу Радянського Союзу. Тим часом німецьке вторгнення у Польщу і початок Другої світової війни спричинили потік біженців, головним чином єреїв, які тікали на схід від німецької навали. Покладаючись на добруту знайомих єреїв, які в основному жили в містах, біженці значно збільшили населення міст Східної та Південно-Східної Польщі. Результатом цього стало те, що, за більшістю підрахунків, кількість єреїв у Рівному на червень 1941 р. становила більше 30 000 [16].

Із нападом Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. знову розпочався рух єрейських та неєрейських біженців на схід. Близько 3 000 рівненських єреїв – 10 % від усіх єреїв регіону – вдалося евакуюватись до приходу німців. Серед них була і Хая Мусман, яка разом зі своєю кузиною опинилася глибоко у радянському тилу [17]. Її найкраща подруга Лія Бодкер намагалася втекти разом зі своєю двоюрідною сестрою Міною; Міні вдалося вийхати, а Лія була відрізана німецьким наступом, і їй довелося повернутися в Рівне.

Сіссель Грін було 11 років у той час, коли німці почали здійснювати операцію «Барбаросса» (план нападу на Радянський Союз). Її родина переїхала з Варшави до Рівного восени 1939 р. для того, щоб уникнути німецької окупації. Коли в червні 1941 р. почали падати бомби, іхня сім'я знову вирушила на схід. «Інстинктивно ми приєдналися до маси людей, які залишали позаду місто і спустошення. Юрбі людей прямували на схід у напрямку до Києва. Кількість біженців увесь час збільшувалась, і ми йшли посеред тисяч людей вздовж величезної колони вантажівок та інших транспортних засобів. Один день перетікав в інший». Німецькі літаки атакували колони біженців на поземному польоті, люди розбігались і ховались, потім знову повертались на дорогу і йшли, тисячі з них залишилась лежати мертвими на узбіччях шосе «Львів – Київ». Родина Сіссель декілька місяців йшла до Києва пішки, а коли вони дістались туди, вже були сильні морози і ходили чутки про масові розстріли в Бабиному Яру. Вони знову вирушили в дорогу, на цей раз до Харкова, майже на 400 кілометрів на північ [18].

Восени 1939 р. родина Шалома Йорана втікала з польського Рацьонжа на південний схід, до Рівного. На околицях Рівного вони почули про радянські депортациі, вирішили уникати великих міст і оселились поблизу на хуторі Сморгонь. У червні 1941 р. Йорану виповнилося 16, і як і родина Грін, він тікав, щоб уникнути німецької окупації. «Як тільки наступала темрява, радянські службовці і ті, хто підтримував радянську владу, а також євреї починали тікати з міста, прямуючи на схід. Використовувалися усі доступні транспортні засоби, головним чином коні та вози, а також невелика кількість машин для радянських посадовців». Йоран мав на меті дійти до міста із залізничною станцією і знайти місце у потягу, який рухається на схід. Проте місце не було, радянська міліція охороняла вагони потягів, займаючи місця для власних родин та друзів, і відганяла усіх інших геть. Продовжуючи свій шлях, Йоран бачив, як українські селяни нападали на єврейські колони, били євреїв на дорозі, грабували єврейські родини. 29 червня 1941 р. Йоран дійшов до містечка Ілля (під

Мінськом) і вперше побачив німців: «Коли стрільба припинилась і прибуло ще більше німців, ми побачили шокуючу сцену: місцеві цивільні поляки та білоруси бігли до німців, вітаючи їх квітами. Дівчата надсилали їм повітряні поцілунки, і всі поводилися так, ніби прийшли їх спасителі» [19].

Якою важкою та ризикованою не була б втеча для багатьох євреїв, зовсім мало з тих, хто залишився у Рівному після червня 1941 р., змогли пережити війну. Німці дійшли до Рівного 28 червня 1941 р. [20]. Солдат вермахту, рядовий Вернер Бергольц, зробив запис у своєму щоденнику, датований 31 червня (sic) [1 липня] 1941 р.: «Коли ... ми проходили Рівне, всі магазини були пограбовані і всі брали все, на що могли накласти руки» [21].

На околицях Рівного

Абрам Кіршнер був ковалем з Клевані, що неподалік Рівного. У червні 1941 р., із початком німецького вторгнення, Кіршнер спочатку переїхав за 12 кілометрів з села Бронники до села Клевань, розташованого за 20 кілометрів від Рівного. Першими німцями, які з'явилися там, був підрозділ вермахту, що налічував 180 солдатів; вони негайно почали з'ясовувати, чи були в тому районі які-небудь частини Червоної армії. Дізнавшись від місцевих жителів, що ніяких радянських військ не залишилось, солдати зупинились біля струмка відпочити після перших днів боїв. У дійсності ж шість солдат Червоної армії із станковим кулеметом окопалися на пагорбах біля струмка. Коли німецьких вояків купалися, їх буквально скосили вогнем – усі 180 німецьких солдат були вбиті.

Це стало трагедією для євреїв, оскільки того ж дня у Клевань прибули есесівці, вони дізналися про інцидент і звинуватили в ньому євреїв. Есесівці негайно увійшли в містечко і, як гієни, прямо на місці вбивали усіх євреїв, яких зустрічали. Решту вони витягали з домів та скованок, їм допомагали українські націоналісти, які показували німцям єврейські господарства. Особливо жорстоко поводився м'ясник на прізвище Серцов, який привів німців до радянського складу з

горілкою. Він сказав есесівцям, що всі євреї у містечку були комуністами, потім поїхав з німцями і показував єврейські домівки. Після того, як німці напились, вони почали вбивства. 150 осіб – чоловіки, жінки, діти та старші люди – були зібрані на базарній площі та вбиті. Німці кидали гранати в будинки євреїв, де люди гинули серед уламків, решту вбили в їхніх домівках та на вулицях. Ось так було вбито 700 чоловік із 2 500, які загалом жили в Клевані.

Три дні тіла загиблих лежали на вулицях не поховані, собаки та свині рвали їх на частини. Коли тіла почали розкладатися, німці наказали євреям, які залишилися живими, перенести загиблих до синагоги, потім вони зачинили ворота, облили все гасом та підпалили.

Євреї, які залишилися живими, тікали. Німці не дозволили євреям жити у Клевані, отже вони мусили їхати до навколишніх міст та містечок. Майно євреїв та їхні будинки були пограбовані місцевими жителями до такої міри, що у євреїв взагалі нічого не лишилося.

Під час розстрілів у Клевані ми ховалися за три кілометри у селі Білів у будинку місцевого православного священика, який дав на три дні притулок усій нашій родині. Коли інші селяни дізнались про це, натовп змусив нас піти від поважного священика, який не зміг заспокоїти юрбу. Пізніше ми дізнались, що цей священик разом з дружиною та доночкою загинув жахливою смертю у 1943 р., коли село було спалене німцями. Помічниками в цій акції була блакитна [українська] поліція [22].

В острівку за своє життя Кіршнер та його родина рушили на південний схід, до Рівного, де їм вдалося уникнути затримки на пропускному пункті при в'їзді в місто. Близько 250 інших євреїв – в основному дорослі чоловіки – були заарештовані, і про них ніхто більше не чув. «Потім ми дізналися від людей, які жили за межами міста, що вони всю ніч чули постріли в районі вулиці Білої, яка пізніше стала місцем масового поховання євреїв» [23]. Це було місцем розташування жахливо відомої в'язниці гестапо в північно-західній частині міста, поруч із табором військовополонених і на північ від єврейського гетто.

Врешті-решт Кіршнер та його родина дістались свого магазину в Рівному, їм вдалося пройти крізь сито німецької та української жорстокості у ці перші дні війни.

Голокост у Рівному

Знищення єреїв, які залишилися в Рівному, відбувалось у три стадії. 3 000 – 4 000 єреїв були вбиті в липні та серпні 1941 р. в період самосуду і погромів «самоочищення». Під час масової акції у листопаді 1941 р. загинуло 17 500 дорослих єреїв, у той же час більше 6 000 єрейських дітей були вбиті поблизу. В час наступної масової акції у липні–серпні 1942 р. були знищені всі інші єреї, які ще залишилися в Рівному, – таким чином рейхскомісар Еріх Кох на кінець липня 1942 р. проголосив місто *Judenrein* – «очищеним від єреїв» [24].

Відразу після прибууття німецька окупаційна влада докладала всіх зусиль, щоб вбити клин між місцевим цивільним населенням та єреями. У стандартних наказах, які вивішувалися на захоплених територіях, писалось: «Якщо хто-небудь дастє притулок єрею або залишить його на ніч, так само як і членів його родини, він буде негайно розстріляний» [25]. Окрім цих повідомлень, повсюди розвішували антиєрейські плакати: «Жидам не дам!», «Жидам не місце серед вас! Геть жидів!», «Жид – це ваш відвічний ворог!»

Рис. 2.6 Німецький україномовний антиєрейський плакат «Жидам не дам!»

Джерело: YIVO Institute for Jewish Research, Nusya Roth Collection, RG1871.

**Рис. 2.7 «Жидам не місце серед вас!
Геть жидів!»**

Джерело: YIVO Institute for Jewish Research, Nusya Roth Collection, RG1871 [Україна, без дати].

Рис. 2.8 «Жид – це ваши відвічний ворог! ... Хто приніс голод, сльози та масові вбивства? Жид! Хто винайшов найгірші методи катувань НКВС і з садизмом катував ваших братів? Жид! Хто працював найменше, а єв краще за всіх? Жид! Хто викрадав ваших дружин та дочок і потім ганьбив їх? Жид! Хто знищив мільйони людей в підвалих НКВС? Жид! Хто має найкращу квартиру? Жид! Хто найбільше звинувачує капіталістів, а сам має невгамовну жагу до грошей? Жид! Сталін та жиди – це банда злочинців!

Джерело: Museum of World War II, Natick [Україна, без дати].

Фото 2.9 Повсюдна культура ненависті в окупованій німцями Україні. Українські жінки дивляться на пла-кати антиєрейської ненависті [без дати]. На плакаті написано україн-ською: «Сталін та жиди – це бандя злочинців!»

Джерело: Bundesarchiv-Bildarchiv (Koblenz) BA-Bild, 116/131, Seite 62, No. 180.

Були введені жорсткі покарання за підтримку або зв'язки з єреями, водночас окупаційна влада пропонувала значну винагороду неєрейському населенню за допомогу поліції у відслідковуванні єреїв, які переховуються: «Кожний, хто прямо чи непрямо підтримує членів банд, саботажників, небезпечних злочинців або біглих військовополонених, забезпечує їх харчовими припасами, переховує або допомагає у будь-який інший спосіб, підлягає смертній карі. Усе їхнє майно буде конфісковане». У той же час кожний, хто повідомить про місця переховування єреїв, отримає істотну винагороду [26].

Уціліла єрейка Варвара Барац пригадувала, що після нападу на єреїв у Рівному 8 липня 1941 р. усі єреї, які залишилися в місті, мали вишукуватись у лінію та здати золоті і срібні вироби. Свідками цієї публічної сцени стали неєvreї, головним чином українці, які дивились «з лихими посмішками, як на якесь смішне видовище». Вона вважала, що рівненські українці «в основному дуже небезпечні вороги єреїв». Чому? «Хоча німці не могли розпізнати єреїв, українці могли відрізити нас дуже легко, і вони негайно передавали нас німцям» [27].

П'ятнадцятирічна Аделя Ліберман та її тринадцятирічна сестра Інда Ліберман перед війною жили в Рівному та Здолбунові,

містечку за 12 кілометрів на південь [28]. У те перше літо німецької окупації вони працювали змінами по 12 годин, із шостої ранку до шостої вечора, у трудових бригадах, за якими наглядала українська поліція. «Під час роботи вони поводились з нами як нелюди. Вони били та ображали нас». Звичайною справою були поліцейські рейди та облави: «Українська поліція та німецькі війська почали ловити єврейських чоловіків на вулицях, у домах, витягували їх з горищ, підвальів та інших потаємних місць. Їх хватали, саджали в машини та вантажівки і вивозили в невідомому напрямку. Вважалось, що їх забирають на роботи, але вони ніколи не поверталися».

Фото. 2.10 «Поховання Леніна», літо 1941: у перші дні війни євреї з села під Рівним, Україна, несе голову зламаної статуї Леніна; він проходить крізь стрій німців, які б'ють та ображають його. Солдати вермахту використовують дрючки з твердого дерева. З фотоальбому Карла Вільгельма, 8 дивізіон артилерійського полку 25-ї піхотної дивізії.

Джерело: YIVO Institute for Jewish Research, Nusya Roth Collection, RG1871.

Майже негайно були введені антиєврейські закони. Через вісім днів після приходу німців усім євреям віком від 11 років було наказано носити на лівій руці білу пов'язку з жовтою єврейською зіркою Давида. Через місяць пов'язки замінили на круглі жовті

нашивки діаметром близько восьми сантиметрів, які мали носити на лівій руці всі євреї віком від 14 років. «У кінці серпня 1941 р. юденрат видав наказ, згідно якого євреям більше не дозволялось ходити тротуарами, а лише посередині дороги» [29].

Фото 2.11 Липень 1941 р., святкування німецького «визволення» в Рівному. На синьо-жовтому українському прапорі надруковані слова: «Воля Україні або смерть». На плацкарті символ українського визвольного руху – тризуб – та націоналістична присяга: «Слава Україні», «Боже, благослови Україну!»

Джерело: YIVO Institute for Jewish Research, Nusya Roth Collection, RG1871.

Абраму Кіршнеру було 21, коли німці увійшли в Рівне 28 червня 1941 р. У листопаді 1945 р. Кіршнер дав письмові свідчення (афідевіт), які зберігаються у Єврейському історичному інституті у Варшаві, де він описав, як ще до відкритого антиєврейського терору повсюди відбувались випадкові акти насильства:

«Ставлення німців до євреїв ставало все гіршим з кожним днем. Одного дня рейхскомісару Еріху Коху спало на думку, що після роботи в армійських казармах усі чоловіки та жінки мають повністю розтягнутися і поливати один одного з великих відер водою, яка

залишилися після миття туалетів, коридорів та сходів. За наказом цього озброєного маніяка ми були змушені виконувати це пекельне дійство, якщо хотіли уникнути смерті. Коли армійський підрозділ йшов вулицею і зустрічав єврея, вони розстрілювали його на місці, оскільки вважали євреїв поганою прикметою. Був випадок, коли, побачивши групу євреїв, що стояли в лінію, водій мотоцикла виїхав на тротуар і завдав важких травм одному з них, від яких той врешті-решт помер» [30].

Фото 2.12 (Зліва) «Хай живе Адольф Гітлер!», (справа) «Хай живе Степан Бандера!»

Осінь 1941 р.

Як ми бачили, масове вбивство у Рівному 7–9 листопада 1941 р. було одним з щонайменше 64 подібних масових убивств, які відбувалися у вересні–грудні 1941 р., під час другої фази німецької антиєврейської політики на Сході. Ці масові вбивства були випробуванням, прелюдією до офіційного прийняття «остаточного вирішення» у січні 1942 р.

Похоронні дзвони розхитувались. Близько 200 000 євреїв були розстріляні в Україні в акціях вересня 1941 р.; більше 90 000 українських євреїв були розстріляні в жовтні 1941 р.; більше

110 000 українських єреїв були розстріляні в листопаді, і більше 50 000 єреїв були розстріляні в грудні 1941 р. Загалом 86 % від усіх українських єреїв були вбиті протягом перших шести місяців німецько-радянської війни, і третина усіх втрат українських єреїв у Другій світовій війні припадає на операції зі знищенння, подібні до Бабиного Яру, в останні чотири місяці 1941 р. [31].

Раптова ескалація антиєврейського насильства чітко визначалась німецькими військовими потребами. Як дослідив Олександр Круглов, «більша частина масових вбивств ... відбувались як правило перед тим, як область переходила від військової до цивільної адміністрації, тобто під прикриттям військової необхідності» [32]. Іншими словами, знищення єреїв та інших «комуністичних елементів» було засобом «безпеки на окупованих територіях» [33]. Наприклад, менше ніж через два тижні після масового вбивства в Бабиному Яру генерал Вальтер фон Райхенау – командуючий шостою армією – видав наступний наказ від 10 жовтня 1941 р.:

Найбільш важливою метою кампанії проти єврейсько-більшовицької системи є повне знищенння інструментів влади та викорінювання азіатського впливу в європейській культурній сфері.

У зв'язку з цим війська мають перед собою завдання, які виходять за межі традиційних одновимірних солдатських обов'язків. На Сході солдат не тільки боєць, що діє за правилами війни, але ще й носій непохитної расової ідеї і месник за усі страждання, які були вчинені германській та спорідненим расам.

Отже, [німецький] солдат повинен мати повне розуміння необхідності сувального, але справедливого покарання єврейських недолюдків. Він має ширше завдання – придушити в зародку будь-які повстання в німецькому тилу, які, як показує досвід, завжди розпалюються євреями [34].

Цивільна адміністрація в Рівному надсилала такі ж сигнали щодо «єврейської проблеми». 9 жовтня 1941 р. Ганс Франк інформував міністрів генерал-губернаторства в Krakovі: «Стосовно єреїв ... Я хочу сказати вам цілком відверто, що з ними потрібно покінчити тим чи іншим чином» [35]. Німецькі окупаційні газети на Волині так само передавали антиєврейські послання українській

громаді. Заголовки газет «Український голос», «Наші вісті», «Ковельські вісті», «Горохівські вісті» в один голос твердили: «Євреї – бацили розпаду!», «Євреї – найбільший ворог людства!» [36]. Улас Самчук, редактор головної газети рейхскомісаріату «Україна» «Волинь», яка видавалася в Рівному, відкрито закликав до знищенння українських євреїв. У вересні 1941 р. Самчук писав: «Усі [чужоземні] елементи, які мешкають на нашій землі, будь-то євреї чи поляки, мають бути викорінені. Саме зараз ми вирішуємо єврейське питання, і це вирішення є частиною плану [рейху] з тотальної реорганізації Європи» [37].

Крок до повного знищенння усіх євреїв у Рівному та околицях – зловісний перехід від *Massenmord* (масового вбивства) до *Endlösung* (остаточного вирішення) – відбувся на центральній Волині раніше, ніж на більшості інших територій Сходу, які були окуповані німцями.

Великою мірою перехід до повного винищенння усіх місцевих євреїв був зумовлений рішенням рейхскомісара Еріха Коха зробити Рівне центром рейхскомісаріату «Україна» з 1 вересня 1941 р. Автоматично «очищення», наскільки це можливо, нової столиці від євреїв стало імперативом – як для того, щоб стати прикладом для інших районів, так і з практичною метою: знищенння євреїв було засобом звільнення помешкань та адміністративних будівель для нового німецького персоналу. Яким був результат? Більше 80 % євреїв з тих, що залишилися у Рівному – 17 500 дорослих та більше 6 000 дітей – були страчені усього лише за три дні, 7–9 листопада 1941 р. У лісі поблизу Сосонок, у чотирьох кілометрах на схід від міста, були приготовлені два місця для розстрілів: 17 500 євреїв були вбиті та закопані в одній групі ям і більше 6 000 єврейських дітей – в іншій неподалік.

Меморандум командування айнзатцгрупи С за листопад 1941 р. під назвою «Ситуація та настрої на Волині» надає обґрунтування, чому було необхідно знищити 80 % євреїв Рівного в одній операції:

Параграф 4: *Євреї*. Немає потреби нагадувати, що євреї надавали значну підтримку комуністичним агітаторам. За існуючих умов було важливо зупинити діяльність євреїв на Волині і таким чином видалити найбільш родюче підґрунтя більшовизму. Знищенння євреїв, які, без сумніву, не придатні до праці і є найшкідливішими переносниками збудника комунізму, було необхідним [38].

Зазвичай плануванням подібних акцій опікувався призначений Гіммлера, вищий керівник СС та поліції Півдня Фрідріх Єкkelьн, який дуже завзято ставився до безжаліального знищенння радянських євреїв. Але на початку листопада 1941 р. Єкkelьн вирушив до Латвії, і його невдовзі замінив Ганс-Адольф Прютцман. Масове вбивство в Рівному було організоване командуючим охоронною поліцією рейхскомісаріату «Україна» Отто фон Оельхафеном [39]. Виконання акції було доручено підрозділу айнзатцкоманди 5 (під керівництвом штурмбаннфюрера СС Германа Лінга (1899–1945), силам СД (*Sicherheitsdienst*, служба безпеки) у Рівному, а також українській допоміжній поліції та місцевій військовій адміністрації. Уся операція координувалась рівненським обласним комісаром (*Gebietskommisar*) д-ром Вернером Беєром [40]. Згідно досліджень історика Шмуеля Спектора, рови на місці страти в Сосонках були викопані заздалегідь російськими військовополоненими і розташувались в сосновому лісі приблизно в чотирьох кілометрах на схід від площа Грабник.

Інформація про приготування до масового вбивства не могла залишатись у таємниці. Радянський військовополонений з табору, який був розташований у Рівному, зміг передати партизанському підпіллю повідомлення на зім'ятому клаптику паперу: «Вчора нас вивозили на межу міста. У полі поблизу Сосонок вони змусили нас викопати величезні рови. Ми підозрюємо, що вони готують масовий розстріл. Спробуйте з'ясувати, що відбувається, і дайте нам знати. Можливо, ми копали власні могили. У таборі через це велике занепокоєння» [41].

На початку 1960-х років прокуратура в Дортмунді, у Західній Німеччині, провела розслідування щодо усіх поліцейських

підрозділів, які під час війни брали участь у масових вбивствах у Рівному та поблизу нього. У своєму величному дослідженні історії частин охоронної поліції та їх діяльності під час війни Вольфганг Курилла визначив п'ять основних підрозділів, які несуть відповідальність за масове вбивство у Рівному: айнзатцкоманда 5, поліцейський батальйон 320, перша рота резервного поліцейського батальйону 33, поліцейський батальйон 315 та українська міліція [42]. Поліцейський батальйон 315 є одним з підрозділів, які прямо відповідають за оточення місця розстрілу для запобігання втечі євреїв. Головною силою, відповідальною за розстріл, був поліцейський батальйон 320, хоча найбільш помітними серед них, хто розстрілював, були колишні радянські громадяни, члени місцевої української допоміжної поліції.

Сержант 7-ї роти 11-го батальйону поліції Герман Больц на радянському допиті в 1944 р. наполягав, що головною частиною, яка відповідала за розстріл, був поліцейський батальйон 320 [43]. Перша рота резервного поліцейського батальйону 33, також відома як *Ostlandkompanie* (рота «Остланд»), була сформована головним чином з естонських фольксдойчів, етнічних німців в Естонії, які після радянської окупації в 1940–1941 рр. евакуювалися до Німеччини [44].

Айнзатцкоманда 5 була частиною айнзатцгрупи С, вона налічувала 80–100 чоловік, які раніше входили до відділення айнзатцкоманди 5с (яка була розформована за декілька днів до масового вбивства) [45].

Прелюдія

Керівник радянських партизан у Рівному Терентій Новак писав, що його таємний агент Іван Луць прийшов до рівненського єврейського кварталу прямо перед акцією листопада 1941 р. і проінформував двох знайомих студентів, Лібермана і Мальву Гольдберг, про заплановану ліквідацію євреїв Рівного. Новак сподівався спровокувати повстання в єврейському кварталі,

проте (згідно Новака) старійшини відмовилися закликати до заворушень: «Чому ви вносите такий страх у наші нещасні серця? Наш народ розгнівав Господа нашого Бога, і він надіслав Гітлера як кару за наші гріхи. Не слід боротися проти волі Бога. Ми маємо терпіти, мовчки переносити усі тортури, якими б суворими вони не були». Молода єврейська жінка Мальва Гольдберг, яка чула сумне попередження Луця, пообіцяла поширити новину про загрозу масового вбивства. Наступної ночі Новак сам пішов до єврейського кварталу і зустрівся з Гольдберг, яка ридала в його обіймах, жаліючись, що ніхто не погоджується протистояти виклику – тому що вони мають віру в Бога, тому що занадто бояться або тому що просто не вірять повідомленню молодої жінки про загрозу, яка наближається.

Не зупиняючись, Новак шукає допомоги Лібермана, щоб переконати залякану масу людей у необхідності спротиву. Ліберман відмовляється прийняти застереження, наполягаючи на тому, що таке масове вбивство безвинного цивільного населення не має прецедентів, і поширення чуток лише змусить євреїв Рівного хвилюватися без необхідності: «Навіть нацисти з усією їхньою жорстокістю не стануть вдаватися до такого варварства». Новак зустрівся з адвокатом, який був добрим знайомим Гольдберг. Він також відмовлявся вірити: «Хто ви, люди, і звідки ви взяли цю ... зловісну новину?! ... Чому я маю вірити вам? На основі чого? Ваше повідомлення [нічого більше ніж] провокація». Адвокат був переконаний, що таке повстання якраз і спровокує акцію ліквідації, якій Новак та його люди намагалися запобігти. Коли Новак розізвівся і став наполягати, євреї відповіли погрозою повідомити в поліцію, отже він був змушеній піти. У будь-якому випадку, ймовірно, багато з тих євреїв, що пішли на площу Грабник вранці 7 листопада, усвідомлювали, що вони йдуть назустріч неминучій смерті [46]. Чутки про акцію, що насуvalася, множилися, і люди розуміли, що наближається година прощання.

Ця думка підтверджується Варварою Барац, яка була перевонана, що справжня мета того, для чого євреїв збиралі 7 листопада, була добре відома керівництву рівненської єврейської

спільноти. Ключем до виживання під час акції було триматись позаду, що залежало від відповідного дійсного робочого посвідчення. Варвара пригадувала, що у наступні дні, коли акція вже відбулась, було багато конфліктів всередині рівненської єврейської громади: «Очевидно, що багаті люди першими отримали такі посвідчення, а деяким справжнім ремісникам не вдалося цього зробити... Стало зрозуміло, що більшість людей, які мали робочі посвідчення, отримали їх завдяки хабарям. Справжні ремісники загинули. Це були бурхливі збори, усі кричали, билися і сварилися» [47]. Барац не мала дійсного робочого посвідчення, але їй разом із доно́нькою вдалося залишитись живою. Вони вижили лише завдяки кмітливим сусідам, які поставили ікони у вікнах квартири на першому поверсі, таким чином показуючи німцям, що це християнський будинок [48].

Фото 2.13 Церква св. Стефана (сучасний вигляд), неподалік якої 7 листопада 1941 р. були зібрані 17 500 дорослих євреїв Рівного та більше 6 000 дітей, яких змусили залишити їхні речі великими купами на площі, а потім йти пішки до місця розстрілу в Сосонках, за чотири кілометри від центра міста.

Джерело: фото з сайту http://stavropigia.lviv.ua/typo3temp/_processed_csm_13933443_1173380429350852_1235713539_n_fd82b8d914.jpg

Масове вбивство в Сосонках [49]

Рано-вранці у п'ятницю 7 листопада радянський партизан Терентій Новак та його група зробили ще одну останню спробу відкрити очі євреям Рівного. Але було вже занадто пізно. Стоячи за огорожею єврейської частини міста, Новак бачив, як німці освітили район прожекторами. І потім солдати та поліція кільцем оточили єврейські квартали. «На світанку було чути постріли в районі залізничних колій. Було чути завивання собак, звуки скла, що б'ється, крики німців перемішувались із голосінням жінок та дітей. Потім поступово настала тиша. Через годину міська площа [на Грабнику] почала наповнюватися людьми. Жандарми та поліція вели усіх жителів гетто [на площу]. Було очевидно, що багатьох підняли прямо з ліжка, вони були налякані і напівводягнені. Матері безуспішно намагалися зігріти своїм диханням маленьких дітей. Молоді несли старших людей на руках. Серед опущених плечей та голів панувала тиша, і багатотисячний натовп на площі був страшно наляканий. Вздовж тротуарів та прилеглих будинків площеу в декілька рядів оточували солдати, поліція та жандарми в чорних шинелях» [50].

Після полуночі в четвер 6 листопада 1941 р. німецький рейхскомісаріат у Рівному видав наказ, у якому вимагалося, щоб усі євреї без робочого посвідчення, незалежно від статі, віку, роду занять та місця роботи, з'явилися на площу Грабник наступного ранку, у п'ятницю 7 листопада, день 24-ї річниці Великої Жовтневої революції. Євреї повинні були взяти з собою усі необхідні речі, включаючи запас продуктів, але не більше 10 кілограмів на людину.

Едуард Розенберг, який народився в 1893 р. в Латвії, був мешканцем Рівного під час масового вбивства. Він дав свідчення в написаному від руки афіdevіті (письмових показаннях) від 21 листопада 1944 р.; ці свідчення подають нам версію подій, які відбувалися у Рівному в листопаді 1941 р.:

Ввечері 6 листопада [1941 р.] були поширені оголошення, у яких вимагалось, щоб усі, хто не має посвідчення з місця роботи, наступного

дня, 7 листопада, о шостій ранку з'явились на площі на Грабнику [вулиці] із триденним запасом харчів.

Вірячи, що німці планують їх переселити, люди взяли з собою все найцінніше майно. Наступного ранку, коли було ще темно, тисячі людей наповнили вулиці, йдучи до площі на Грабнику. Йшли жінки з дітьми, старші люди, молоді чоловіки несли маленьких дітей на руках.

Коли 17 тисяч людей зібрались на площі, раптом нізвідки з'явилась німецька та українська поліція, озброєна автоматами, площе було оточено подвійним кільцем. Вони наказали людям залишити усі свої речі на площі. Потім [поліція] погнала їх, як худобу, через поле до Сосонок, у чотирьох кілометрах від Рівного. Велика яма вже була приготовлена в лісі. Приреченим людям наказали роздягнутися і стати на край ями. Оголених людей розстрілювали з автоматів.

Дехто намагався втекти, але в них стріляли, інших змушували нести їхні тіла до ями. Бійня тривала день і ніч три доби [51].

«Біля ям службовці рівненського гебітскомісаріату (місцевої адміністративної комісії) діловито реєстрували імена жертв, збириали та інвентаризували їхні документи і цінності» [52]. На додаток до одного масового поховання більше ніж 17 000 дорослих радянське судове розслідування після війни знайшло ще одне місце поховання, де було близько 6 000 єврейських дітей. У той час як більшість дорослих були застрелені ззаду в голову, більшості дітей було зламано шию або вони були буквально поховані заживо під вагою інших тіл» [53].

Яким би страшним не був цей опис, він не може передати справжній жах того, що відбувалося у Рівному три дні і три ночі в листопаді 1941 р. Масове вбивство було повністю контролюваним. «У той день погода була дуже поганою. З неба падала суміш снігу та дощу. Дороги були такі, що не проїхати» [54]. Зібраним у цей холодний, вологий, зимній день 7 листопада 1941 р. на площі на Грабнику більше ніж 20 000 рівненських євреїв – чоловікам, жінкам, дітям, старшим людям, хворим, немічним – було наказано скласти свої вузли в купи на площі. 43-річна полячка Емілія Раблінська жила в будинку № 4 по вулиці Грабник, прямо навпроти площі. Вона з жахом спостерігала з

вікна своєї квартири: «Перед світанком 7 листопада, коли ще було темно і сильний вітер засліплював снігом з дощем, натовп з тисяч людей збирався на площі Грабника, йдучи усіма навколошніми вулицями. Там були цілі родини, вони несли вузли, валізи, їжу. Жінки несли дітей на руках. Старих та хворих вели під руки» [55]. «Усюди було чутно: «*Schnell! Schnell! Juden!* (Швидко! Швидко! Євреї!)» Заради розваги офіцери били тростинами або копали тих, хто стояв поруч» [56].

За задумом масове вбивство у Рівному стало моторошною пародією на радянський парад, оскільки 7 листопада було 24-ю річницею Великої Жовтневої революції, найбільш священного «свята єврейських більшовиків». Масова акція, таким чином, повинна була мати карнавальні нотки.

Для жертв, так само як і для очевидців, події наступних трьох днів були Армагеддоном. Свідки згадують безперервний стогін натовпу, пронизливий зойк молитв, гучне завивання та плач, образливе глузування охоронців. Мертві тіла вкрили весь шлях від Грабника до місця розстрілу в Сосонках. 40-річна Марія Демчишина, етнічна українка, згадувала, що «тих [євреїв], які залишалися, німці з СС виганяли з їхніх квартир на плошу кийками». Її чоловік зі своїм другом пішли до Сосонок побачити, «що німці будуть робити з євреями». «У той день погода була дуже поганою. З неба падала суміш снігу та дощу. Дороги були такі, що не проїхати ... Євреї тихо йшли до Сосонок, тих, хто не міг іти, особливо малих дітей, німці розстрілювали вздовж дороги. [У результаті] вздовж дороги в Сосонки було дуже багато трупів – жінок, чоловіків і особливо багато тіл мертвих дітей. Німці розстрілювали євреїв безперестану три дні і три ночі» [57].

«Це був холодний ранок, дуже вітряний, йшов сильний сніг. Здалеку я побачив, як стояли і мерзли євреї, що зібралися. Багато німецьких охоронців та українських поліцейських оточували те місце» [58]. Оскільки збір розпочався під вологим снігом, люди, що йшли, перетворили землю під ногами в болото. Вздовж їхнього шляху в повітрі стояв сморід людського страху: блюлоти, сечі, дефекацій, поту. Останні 1–2 кілометри жертві вже могли

чуті звуки з місця розстрілу: божевільні крики жертв та залпи пострілів, які покладали край усім ілюзіям, що люди в колоні переживуть той день. «Було чутно жахливі крики та стогін» [59]. «Крики були такими гучними, що їх можна було почути в місті» [60].

У своєму спільному афідевіті від січня 1946 р., який зберігається в архівах Єврейського історичного інституту у Варшаві, рівненські євреїки Аделя та Інда Ліберман (доньки Макса та Фейге Ліберман) залишили власні свідчення про насильство в Рівному [61].Хоча в 1941 р. їм було лише 15 та 13 років, дві сестри докладно розповідають, як рівненських євреїв

гнали до Сосонок, але їм не дозволяли йти по дорозі. Натомість їх змушували йти болотом, у результаті багато людей застриягали. Більшість дійшла до Сосонок. Там іх чекали могили десять метрів у довжину і метр завширшки. Німці та українці кидали в яму одночасно двадцять євреїв, потім стріляли лише в деяких з них, багато хто навіть не був поранений. Потім вони виливали на євреїв кислоту, покривали ґрунтом і кидали наступний шар [євреїв]. Таким чином в одній могилі було багато шарів. Тих, хто застригав у болоті, прив'язували за руку чи за ногу до возу і таким чином підтягували до могили і ховали в ній. Маленьких дітей кололи багнетами і тоді кидали в могили. Операція тривала цілий день [62].

Свідки неєврейського походження згадували, що сцена була настільки нереальною, настільки перевищувала будь-які пекельні фантазії, які можуть виникнути в людській уяві, що деякі євреї втрачали розум у буквальному сенсі слова, вони заламували руки, кричали з піною у рота, їх заспокоювали рідні та незнайомі люди або ж конвоїри прикладом гвинтівки чи кулею. Семен Шолопа, етнічний українець з Дрогобицької області, згадував: «Коли євреї побачили, що їх будуть розстрілювати, вони почали кричати, маленькі діти почали плакати, вони благали гестапівців пощадити і не розстрілювати їх» [63]. Звичайно, дехто намагався втекти. За ними бігли, стріляли, били, а потім тягли назад до ями, щоб провчити інших. Групи втікачів відсікали ручними гранатами або автоматними чергами [64].

Якщо серед єреїв були такі, що намагались прорватись крізь ланцюг охорони на площі і на чотирьох кілометрах шляху, яким жертв змушували йти до місця розстрілу в Сосонках, то серед конвоїрів були такі, що з легкістю і готовністю переходили межу, отримуючи від цього, на відміну від інших, садистське задоволення. Емілія Раблінська докладно згадувала історію єврейської жінки на прізвище Фрішберг, якій вдалося втекти із Сосонок і яку схопили і вбили через шість місяців: «Вона розповіла мені наступне: вони змушували людей йти до ровів рядами, а потім розстрілювали їх з автоматів. Деякі були лише поранені, але їх штовхали в рови живими. Пізніше здавалося, що рови буквально рухаються. Уночі вони ділили людей на маленькі групи, розстрілювали і зіштовхували в ями. Цей кошмар продовжувався ще два дні і дві ночі» [65].

Абрам Кіршнер був ще одним свідком акції 7–9 листопада 1941 р.:

П'ятого листопада на будинку юденрату з'явився наказ, згідно якого всі, хто не мав робочих посвідчень, мали зібратися наступного дня на вулиці Ліза Кулі, взявші з собою все необхідне для евакуації за межі Рівного. У наказі обіцялось, що вагітним жінкам, дітям, хворим та старшим людям будуть надані спеціальні автомобілі. Нас попереджали, що якщо ми не з'явимося о шостій ранку [7 листопада], нас вб'ють.

Люди були абсолютно не готові до того, що наближалось. Ніхто нічого не знов про такі акції, і всі прийшли на місце збору. 17 500 людей були готові до переселення. У той день усіх, хто мав робочі посвідчення, відпустили з роботи і під страхом смерті заборонили виходити на вулиці. Якщо голова родини мав робоче посвідчення, йому дозволялось залишити з собою дружину і двох дітей, але вже третя дитина мала з'явитися на місце збору.

Деякі йшли разом зі своїми дітьми, навіть якщо мали робочі посвідчення. Інші ховали своїх дітей. Дехто віддавав дітей, щоб про них потурбувались інші. Коли усі з'явились на місце збору, патрулі СС, як розбійники, пішли по будинках із сокирами, револьверами та вогнеметами. Вони грабували будинки, нищили те, що могли, а якщо знаходили когось без робочого посвідчення, витягували з будинку і вбивали. Якщо десь була захована третя дитина, вони не роздумуючи розстрілювали її. Я був свідком того, що трапилося в будинку навпроти, який належав родині Цитрина, де знайшли третю дитину

віком вісім місяців. Сестра Цитрина, яка пішла на місце збору, не хотіла брати з собою свою дитину, оскільки було вже холодно і йшов сніг. Як покарання німці взяли власного сина Цитрина і, не звертаючи уваги на благання батька, кинули його обличчям до землі і застрелили.

Коли цей наказ [зібратися на площі на Грабнику 7 листопада] з'явився на стінах, люди втратили голову. Вони мали передчути, що станеться щось погане. Але ніхто навіть уявити не міг масштаби трагедії, яка чекала на них. Люди бігли до юденрату, але він був зачинений. Паніка поширювалася серед євреїв, разом із лементом і страхом. Дехто намагався втекти з міста, але дороги були перекриті армією...

Люди несли свої торби, ковдри та білизну, [вони мали] запасний одяг для дітей і все, що вважали необхідним. Дехто намагався заховатись у потаємних місцях, у той час як інші запитували у друзів, що робити. Люди були повністю дезорієнтованими.

У нас в домі була дилема: моя родина не хотіла залишатися зі мною через чутки, що усіх ремісників буде вислано в Німеччину. Вони хотіли йти, оскільки думали, що їх відправлять до табору в Шубкові, який був за 10 кілометрів від Рівного. Хоча моя маті була хвора на той час, у неї була температура 38, вона зібралася і пішла разом з моїм батьком, сестрою і 14-річним молодшим братом. Мій молодший брат був таким міцним і дорослим, що виглядав на 16 років, він благав дозволити йому залишитися зі мною. Але оскільки він був занадто молодим, щоб мати робоче посвідчення, я боявся, що якщо вони прийдуть і знайдуть його, то розстріляють.

Прощання було дуже болісним, тому що у нас в родині були дуже близькі стосунки і ми не хотіли розлучатися. Хоча моя маті і передбачити не могла ті жахливі події, що стануться, їй було дуже важко залишати мене наодинці. Вона радила мені залишитися, оскільки думала, що я матиму більше шансів вижити через те, що я був молодим та сильним.

Ось так вони всі і пішли. Усі підготувалися до подорожі, взявші з собою усе, що тільки могли. Погода була жахливою, набагато гіршою, ніж зазвичай в цю пору року. Рано-вранці було вітряно, йшов сніг з дощем і було холодно. Люди йшли вулицями колонами, несучи свої речі та дітей. Старший чоловік, одягнутий у таліс (єврейське молитовне вбрانня), йшов зі своєю дружиною і ціпком у руці. Старші євреї взяли з собою свої торби, несучи їх як вузли. У домах люди прощалися з тими, хто залишався. З усіх сторін було чути ридання та стогні.

Ti, хто пережив цей день 7 листопада, ніколи не зможуть стерти його зі своєю пам'яті та сердець [66].

Змушений залишитися вдома, у квартирі своєї родини, Кіршнер потім по шматках збирав інформацію про те, що трапилося в наступні години і дні, у 30 уцілілих в масовому вбивстві.

На площі на Грабнику, у районі вулиці Ліза Кулі, зібралось приблизно 17 500 чоловік. Близько 30 з них вдалося [врешті-решт] уціліти і розповісти, що сталося. Люди стояли чи сиділи під дощем і сніgom, у болоті, до 11 години ранку, коли прибув [рейхскомісар] Еріх Кох із групою есесівців та доктором Беєром з комісаріату. [Кох підійшов] до трибуни, яка стояла на площі, щоб виголосити промову.

Нетідний брехун сказав людям, що переселення можна уникнути, якщо вони залишать усі свої цінності і гроші. Попереду була поставлена брама, під якою [німці] розмістили скриню. Все було облаштовано з німецькою пристрастю до досконалості. Люди мали проходити крізь браму і під страхом смерті віддавати усі свої цінності. Отже, вони віддавали усе, щоб їх не застрелили. Коли усі пройшли, вони оголосили вдруге, що євреї мають віддати усе, що принесли з собою, навіть вузли і валізи, після чого їм буде дозволено повернутися додому.

Додалося ще багато речей, купа зростала щохвилини. Коли [у євреїв] забрали усе, прибув батальйон озброєних «героїчних» есесівців. Вони почали відділяти дітей, молодих і старих, говорячи, що дітей та старших людей повезуть машинами. Не всі віддавали дітей. Після того, як людей розділили, есесівці почали силою штовхати старших людей.

Неподалік від місця збору був ліс. У цьому лісі заздалегідь були викопані траншеї, за декілька метрів одна від одної. Біля траншей були заховані кулемети. Дітей силою штовхали в іншому напрямку, кидали в траншеї разом з гранатами і потім прикопували землею. За спогадами місцевих українців, [етнічних] поляків та деяких [євреїв], яким дивом вдалося уціліти під час масового вбивства, траншеї ворушилися під шаром землі – багато дітей були поховані живими. Старших людей силою штовхали вперед, солдати махали автоматами: «*Jude lauf!*» («Єврей, біжи!») У тих, хто не міг бігти, стріляли. Дехто біг кілометр чи два, інші чули постріли, зупинялися і казали, що їм байдуже, де їх застрелять, і їх також розстрілювали.

Під вечір німецькі «герої» почали розстріли. Вони освітили все прожекторами і стріляли у беззахисний натовп. Розстріли тривали всю ніч і наступного дня до полуночі. Декільком десяткам євреїв вдалося пережити масове вбивство. Я знаю п'ятьох людей, що уціліли.

Один з них розповів мені, що він хотів урятуватись разом із дружиною та дитям, у певний момент він сказав їм лягти на землю і удавати, що вони мертві. Відразу після цього вони відчули, як на них зверху падають тіла. На цьому чоловікові лежала закривалена розстріляна жінка. Вони лежали під мертвими тілами цілу ніч. Потім есесівці почали топтатися чоботами по мертвих тілах та бити їх кийками, щоб пересвідчитися, що ніхто не закричить. Коли хто-небудь видавав зойк, його добивали. Мого друга вдарили кийком, але він не видав ані звуку. Але коли есесівці вдарили його дружину, вона інстинктивно підтягнула до себе дитину, через що дитя заплакало. Есесівець зробив декілька пострілів і вбив дружину і дитину [мого друга].

Він лежав під тілами два дні. На третій день він виповз і побіг додому. Ще один знайомий лежав у канаві два дні. Йому також вдалося уціліти. Одному вдалося вижити, але есесівці побачили, як він біжить вниз пагорбом, і почали стріляти. Він пірнув у вбиральню на дворі будинку і втопився там [67].

14-річний Лейбель Гальперін був серед тих єреїв, кому вдалося виповзти із ровів у Сосонках:

Оточені озброєними конвоїрами, ми довго стояли на холоді і вітру, поки вони не почали під зливою пострілів підводити групи людей до ровів. Потім черга дійшла до нас. Я весь тремтів, я знав, що це кінець, і сказав батькові: «Мабуть я спробую втекти, тату, може мені пощасти». Батько відповів: «Кулі дістануть тебе, Лейбель, виходу немає». Я сказав: «А якщо я залишусь тут, тату, кулі не дістануть мене?» Я все ще говорив з батьком, коли нас зіштовхнули в рів, навколо нас і над нами свистіли кулі. Я впав у рів, на тіла, які ще рухалися, і інші падали зверху на мене. Я не бачив батька, я був у шоковому стані і не міг зрозуміти, чи був поранений кулями. Я відповів до стінки рову і вжався в землю. Це все, що я пам'ятаю. Рів заповнювався, і постріли ставали тихішими, крики також вщухали, я відчував, що зверху на нас сиплетися земля.

Разом із декількома іншими пораненими я почав потрохи видряпуватися з-під шару ґрунту, який вкривав нас, але не у всіх вистачало сил повзти вгору. Після надлюдських зусиль лише деяким з нас вдалося вибратися із рову смерті. Ми не знали, що робити і куди йти. Навколо нас панувала мертвота тиша, поруч не було жодної живої душі. Ми лежали на землі і боялися підняти голови. Постріли і пронизливі крики того дня все ще дзвеніли в моїх вухах [68].

Гальперін годинами повз лісом із відчайдушною надією, що його не побачать і не застрелять. Потім він побіг у напрямку Олександрії, села, де він мав єврейських друзів, які могли б заховати його. Врешті-решт він приєднався до групи єврейських партизан і пережив війну у лісі.

Кристина Новаковська – під таким вигаданим ім'ям жила під час війни та після неї єврейська жінка Лія Бодкер (народилася у Рівному в 1923 р.), у 1939–1940 рр., з 10-го класу єврейської жіночої гімназії, вона була найкращою подругою Хай Мусман. 18 членів родини Новаковської загинули в Сосонках, а їй самій ледве вдалося врятуватись. Її свідчення очевидця про події в Сосонках в афіdevіті, датованому 30 листопада 1944 р., мабуть, є найбільш повним описом цих трагічних подій з тих, що ми маємо:

[6] листопада [1941 р.] були розповсюджені оголошення, що люди єврейської національності без посвідчень з місця [їхньої] роботи (так звані *Arbeitshainov*) повинні були з'явитись наступного дня – [7] листопада 1941 р. – о шостій годині ранку на Грабник для евакуації з міста. До 6 листопада містом ходили чутки, що нас усіх мають кудись депортувати. Ні у кого навіть думки не було, що нас збирають для того, щоб розстріляти.

[7] листопада вся наша родина – батько, мати, сестра, дядько, тітка та їхня дитина – пішли на Костельну площа на Грабнику. Йшов мокрий сніг і дув пронизуючий вітер. Було ще темно, але тисячі людей йшли звідусіль крізь бурю та негоду у напрямку до площи.

На вулицях не було нікого, окрім єреїв, таке незвичне явище було зумовлено наказом міського голови (*Gebeitskommissar*). Білше того, була введена коменданцька година для людей неєврейської національності.

Чоловіки йшли з вузлами на плечах – німці дозволили нам взяти з собою цінності та запас провізії. Жінки йшли з дітьми на руках. Також йшли старші люди, здорові несли хворих на руках.

Близче до десятої ми нарешті досягли площи. Навіть ще не дійшовши до площи, люди почали відчувати щось погане – усі прилеглі вулиці були перекриті есесівцями та [місцевою українською] поліцією.

Було неможливо розвернутись та піти назад – поліція не дозволяла цього, і люди були [заблоковані] такою щільною масою, що не було місця навіть поворухнутись, не кажучи вже про те, щоб [намагатися] йти проти течії. Поштовхи ззаду та поліція, яку ми не бачили, спричинили стан якогось божевілля.

Між полуднем та першою годиною площа була так переповнена людьми, що на ній не залишалось місця. Якийсь німець заліз на горбок і з мегафоном сказав натовпу, який зібрався, що вони повинні залишити в купах на площі все, що принесли з собою, – вузли, пакунки, валізи, коробки і таке інше.

За півгодини виросло декілька куп з вузлів та інших речей. Далі вони повели нас двома дорогами до села Сосонки, розташованого в 2–3 кілометрах [пішого ходу] від міста. Тепер нас конвоювали три лінії [місцевої] поліції та есесівців. Не було ніякої можливості втекти.

Наближаючись до Сосонок, ми зрозуміли, що йдемо до своєї смерті. Перед моїми очима стоять кошмарне видовище, від якого й досі [більше ніж три роки потому] холоне кров, хоча загроза смерті давно минула.

Там був рів, мабуть, 100 метрів довжиною. Через нього були перекинуті колоди. На колодах стояли 10–20 людей, розташовані до нас потилицями. Довга автоматна черга – і люди падають в яму, як скощені колоски [пшениці].

Неподалік від рову було ще декілька ям. Людей змушували роздягатися догола і підходити до краю ями – чоловіків та жінок окремо. Кожний [кат] мав свій власний особливий спосіб вбивства: деякі шикували своїх жертв вздовж краю ями, обличчям до неї, і німці по черзі стріляли кожному в потилицю. Інші ставили своїх жертв на коліна перед ямою, у той час як деякі змушували своїх жертв бійти до ями, стріляючи, коли вони наблизялись до краю, і так далі.

Деякі кидали малих дітей у ями живими, інші підкидали дітей у повітря і стріляли в них. Усе це супроводжувалось смертельним стогоном та криками вмираючих, сміхом катів. Якщо хтось із приречених намагався бігти, вони стріляли в нього. Пропрацювавши таким чином близько двох годин, німець відходив до столу, випивав склянку горілки, заїдав бутербродом з ковбасою і потім знову продовжував свою огидну роботу.

Коли настала ніч, оголена та на межі виснаження від того, що я побачила, я втратила свідомість. Тієї ночі я врятувалась якимось дивом: я проповзла крізь лінію поліції і дісталась до своїх друзів, які жили на околиці міста. Уся моя родина і родичі були розстріляні разом із 18 тисячами євреїв Рівного.

Я не знаю імен катів – вони були есесівцями, гестапівцями, українськими поліціянтами. Розстріли продовжувались майже три дні [69].

Юрек Новаковський хотів врятувати Лію та її маленьку сестру Міну і сховати їх на горищі будинку своєї матері. «Напередодні акції мені вдалося переконати мою маму заховати двох єврейських дівчат у нашому будинку... На жаль, на той час, коли мама погодилась, вже було близче до вечора, і на півдорозі до дому Лії я натрапив на патруль поліції. Коли я прийшов наступного ранку [7 листопада] до квартири Бодкерів, вона була вже запечатана. Я був у відчай, і [моя сестра] Дзідка сказала, що я навіть позеленів» [70]. Декілька годин Юрек Новаковський дивився на те, що відбувалось, з квартири матері навпроти собору на вулиці Замкнuttї, 3. Пізніше він згадував, що усі події на площі Грабник спостерігали містяни Рівного: великий натовп цивільних неєврейського походження зібрався за межами поліцейського кордону. Після того, як євреї рушили, містяни накинулись на купи з валізами та іншими єврейськими цінностями, тягнучи усе, що можна. Зрештою поліція почала стріляти в повітря, щоб розігнати натовп [71].

Звичайні люди? Злочинці в Сосонках

Естонський фольксдойч Едмунд Густав Аунапу був 31-річним поліціянтом роти «Остланд», 4-ї роти 320-го поліцейського батальйону, і пізніше резервного поліцейського батальйону 33, він був конвоїром під час масової акції в Рівному у листопаді 1941 р. [72]. Аунапу перевели до Рівного з його підрозділом у вересні 1941 р. Після його арешту 20 листопада 1946 р. Аунапу був допитаний радянськими військовими органами, його

спогади про масове вбивство в Сосонках відзеркалюють спогади місцевих очевидців: «О 8-й годині вечора [6 листопада 1941 р.] нас вивезли на машинах за місто і наказали організувати варту навколо міста, щоб ніхто не міг в'їхати чи вийхати. Ми стояли вартою до п'ятої години ранку наступного дня. О п'ятій годині під'їхало декілька машин, забрали нас і відвезли до казарм нашого батальйону, які були розташовані на західній околиці міста Рівне». Зранку, одразу після сніданку, поліцейський батальйон 320 відвезли машинами до Костельної площині, де вони охороняли периметр, усередині якого зібралось близько 23 500 євреїв Рівного. Пізніше поліцейський батальйон 320 повезли до лісу в Сосонках, де вони по черзі, змінами, або охороняли периметр навколо місця вбивства, або брали участь у розстрілах [73]. «Розстріли продовжувались протягом двох днів. Інші підрозділи нашого батальйону змінювали нас одразу, коли рів наповнювався трупами. Поліцейський батальйон 320 здійснював розстріли. Коли я стояв на варті останньої ночі, я проходив повз місце розстрілів і бачив багато могил із непохованими тілами. Перед розстрілом усіх жертв змушували роздягнутись». На третій день підрозділ Аунапу стояв на варті, коли радянські військовополонені засипали ями землею, намагаючись приховати місця масового поховання [74].

Один з 15 звинувачуваних київським військовим трибуналом у 1946 р. сержант Борис фон Драхенфельс також залишив свідчення щодо масового вбивства у Рівному [75]. Естонський фольксдойч у роті «Остланд», Драхенфельс був сержантом, або вахмістром, роти 320-го поліцейського батальйону, який брав найактивнішу участь у розстрілах у Сосонках [76]. Серед 15 звинувачених у Києві у 1946 р. Драхенфельс був одним із трьох, кому присудили каторгу замість страти [77].

У записах допитів Драхенфельс описує масове вбивство наступним чином:

Крики тисяч людей було чути здалека... Вони стояли, оточені багатьма поліціантами, і очікували своєї долі... Поліціанти підводили групи людей до траншей, де вони роздягалися. Спеціальний підрозділ СД та

поліціанти нашого батальйону стріляли їм у потилицю. Дорослих змушували лягти у рів і тоді стріляли, дітей відривали від матерів та розстрілювали. Більшість тих, хто розстрілювали, були п'яними... Люди молили милосердя, матері благали пощадити їхніх дітей [78].

Драхенфельс був засуджений у Києві до 15 років каторги в радянському таборі у Воркуті за дії під час масового вбивства у Рівному [79].

Після того, як декілька шарів тіл заповнили рови, останні декілька тисяч жертв були вбиті у відкритому полі, прилеглуому до місця вбивства. Керівник радянських партизан Терентій Новак спостерігав за цим із лісу неподалік: «Солдати та офіцери СД перевіряли мертві тіла на вологому ґрунті, добиваючи поранених з пістолетів або багнетами. Жахливе поле смерті стікало кров'ю під мокрим снігом. Рожеві потоки води, змішаної з людською кров'ю, текли по дорозі» [80].

Ще одним німецьким солдатом, який став свідком цих подій, був Макс Вайхарт. У листопаді 1941 р. Вайхарт служив у Рівному. З вікна свого місця служби Вайхарт бачив, як більше 20 000 євреїв зібрались на площі Грабник. За наказом керівництва він вирушив до місця вбивства в Сосонках, Вайхарт бачив масове вбивство єврейських чоловіків, жінок та дітей на власні очі і навіть фотографував. Особливо його переслідувала згадка про «одну молоду матір, [яка] тримала в руках немовля. Вони застрелили її, а дитину просто поховали живою». Ставши безпосереднім свідком масового вбивства у Рівному, Вайхарт пережив нервовий розлад і скоро після цього був визнаний непридатним до служби [81].

У своєму свідченні перед німецьким розслідуванням військових злочинів у 1960-х роках телеграфіст Айнзатцгрупи С Кібак підтверджив опис цих жахливих подій, що був наданий жертвами та очевидцями:

У Рівному я брав участь у першому розстрілі... Кожний з членів розстрільної команди мав застрелити одну особу. Нам наказали цілити в голову з відстані приблизно 10 метрів. Зараз я вже не можу сказати, хто віддав наказ стріляти. У будь-якому разі це був штабний офіцер.

На розстрілі були присутні багато штабних офіцерів. Наказ стріляти звучав таким чином: «Готуйсь, цілься, вогонь!» Розстріляні люди після цього падали у могилу. Я сам був прикомандирований до розстрільної команди, проте зміг вистрелити лише близько п'яти разів. Мені стало погано, я почувався, наче марив. Потім з мене почали сміятися, тому що я більше не міг стріляти. Рядовий чи молодший капрал вермахту, я не знаю з якого підрозділу, забрав мій карабін, пішов і зайняв мое місце у розстрільній команді.

Я відійшов і стояв приблизно за 50 метрів від розстрільної команди. Було видно, що я не в змозі продовжувати розстріл. Нервова перенапруга була занадто великою для мене. Коли мене питаютъ, чи був я покараний за відмову, я маю сказати, що цього не було [82].

Фрідріх Бергман був одним з трьох чи чотирьох членів його підрозділу, які добровільно зголосилися вбивати євреїв у Рівному. Він взяв участь у розстрілі трьох колон євреїв – чоловіків, жінок, дітей, включно й маленьких дітей, – приблизно сотня євреїв у кожній. Потім, за свідченнями Бергмана, у нього була нудота і він «не міг виносити запах крові», отже, він повернувся у казарми [83].

Народжений у 1908 р. у Хельсінкі, Фінляндія, Курт Кадік був сином німецького інженера, спеціаліста по телеграфу. У 1916–1918 рр. Кадік навчався в російській гімназії. Після російської революції у 1918 р. його родина переїхала до Латвії, у Ригу. З 1931 по 1941 рр. Кадік працював у Ризькому поштовому ощадному банку. У 1941 р., після радянської анексії Латвії, Кадік став одним із декількох тисяч балтійських фольксдойчів, яким, за умовами пакту Молотова–Ріббентропа, було дозволено переселитись до Німеччини. Тоді, будучи 31-річним, Кадік, як багато інших людей його покоління, був направлений у спеціальну школу німецької поліції для резервістів. У 1941 р. його мобілізували у спеціальний латиський поліцейський підрозділ – поліцейський батальйон 33.

Незабаром після прибуття до Рівного латиський поліцейський батальйон (ПБ 33) був задіяний в акції проти рівненських євреїв. 6 листопада, напередодні акції, командир їхнього підрозділу, лейтенант Лінке, повідомив, що рівненські євреї будуть «переселені» наступного дня. Не було ніякої згадки про те, що євреї будуть розстріляні.

Спочатку поліцейський батальон 33 відповідав за безпеку головних шляхів у Рівне та з Рівного. Особливим завданням було «ловити будь-яких євреїв, які намагаються втекти». Їх особливо попередили надмірно не використовувати силу проти євреїв, мабуть для того, щоб уникнути повстання, яке могло б зірвати заплановану страту. Кожний поліціант підрозділу отримав карабін «Маузер-98» та 35 набоїв до нього.

Кадік згадував, що в першу ніч акції не було ніяких інцидентів і його підрозділ змінили рано-вранці 8 листопада. Близько полуночі 8 листопада Кадік та десять його товаришів виrushili на північний схід і власними очима побачили операцію вбивства в Сосонках. У вересні 1960 р., під час допиту слідчими Центрального управління судових розслідувань військових злочинів націонал-соціалістів, Кадік дуже яскраво згадував, свідком чого він став:

Ми пішли однією з доріг з міста, яка вела до місця страти. Дорога вела з Рівного у напрямку на північний схід. Коли ми підійшли до дороги, то побачили довгу процесію євреїв, які рухались повільно, ледве переставляючи ноги. Більшість євреїв мали з собою одну одиницю ручної поклажі. Хворих та немічних євреїв транспортували возами. Я бачив чоловіків, жінок, дітей та старших людей. Нашим завданням було тримати кордон з обох боків дороги, щоб запобігти будь-яким спробам втечі. На моєму посту не було ніяких спроб втечі.

Разом із колоною євреїв вперед рухались і конвоїри. Через три чи чотири кілометри колона повернула направо і почала підніматись горбкуватою лісовою місцевістю. Я був попереду колони. Дуже близько до дороги я побачив шість чи сім підготовлених траншей. Ми повинні були сформувати подвійний кордон навколо траншей та прилеглої території. Я був у внутрішньому кордоні.

Євреїв тоді направили, чи скоріше погнали, на велику галявину. Тут я маю зауважити, що як тільки я побачив траншеї, я зрозумів, що євреїв збираються розстрілювати. Євреї також знали це. На той момент вже ніхто не вірив у переселення. Перед тим, як євреїв погнали на галявину, оточену нами, я пам'ятаю, як їм сказали здати коштовності. Для цього було декілька столів, за якими сиділи чоловіки в коричневих формах. Як тільки перші євреї прибули на галявину, охорона погнала їх до траншей. Перед тим євреї мали роздягатись догола.

Розстріли розпочались відразу. Я стояв за 70 метрів від траншеї. Перед тим я подивився на одну з траншей зблизька. Траншея була приблизно від чотирьох до п'яти метрів глибиною, близько десяти метрів довжиною і вісім метрів завширшки. З мого місця в кордоні я бачив, як євреїв гнали з галявини рядами по чотири. Вони мали вилазити на схил, і звідти падали у траншею. Траншеї були більш пласкими з однієї із сторін, отже євреї з'їжджали вниз. Розстріли розпочались в обідній час (між 1 та 2-ю годиною дня). З мого місця в кордоні я бачив лише, як євреї зникають у траншеях, і відразу після того я чув пістолетні постріли.

Через деякий час траншея заповнилась, з того місця, де я перебував, я бачив, що євреїв змушували лягати зверху на трупи і потім стрільці вбивали їх пострілами в потиличю. Вони продовжували розстріли до темряви, і на той час чотири чи п'ять траншей були доверху заповнені тілами. Наскільки я міг підрахувати, на галявині все ще було близько 6 000 євреїв. Ці євреї залишились. Мене з моєю групою змінили, і ми повернулись назад у наші казарми в Рівному. Інші поліціянти нашого батальйону, а також 320-го поліцейського батальйону перебували на місці страти вночі. Українську міліцію також задіяли на місці розстрілу для охорони периметру. У мене було враження, що українська міліція особливо жорстоко гнала євреїв вперед.

Наступного дня, згідно наказу, я повернувся зі своєю групою на місце страти. Я прибув туди близько 4-ї години дня. Я побачив, що усі траншеї вже були наповнені трупами доверху. На галявині все ще було близько 1 000 євреїв. Командир мого підрозділу дав мені особливий наказ охороняти гроши, відібрани у євреїв. Гроші були у двох дуже великих валізах, які залишались відкритими. Це були лише паперові гроші у різній валюті. Українська міліція мала обшукувати одяг, який знімали євреї, і збирати коштовності та гроші. Вони складали паперові гроші у валізи, які я охороняв, а золото і коштовності передавали на столи, за якими сиділи німці у коричневій формі. Я ясно бачив, що «люди в коричневому» дуже цікавились ювелірними виробами та коштовностями. Оскільки усі траншеї були вже заповнені трупами доверху, як я вже сказав, 1 000 євреїв, яка залишалась, була розстріляна на галявині. У цей день погода була по-зимовому холодною. Йшов дощ із снігом. Земля була дуже м'якою. Я бачив, як євреїв змушували лягати обличчям у грязь і тоді розстрілювали. Було приблизно 20 євреїв у кожному ряду. Стрільці підходили зі сторони ніг і стріляли. На галявині євреїв також змушували оголеними лягати на мертвих. Їх вбивали у такий же спосіб.

Якраз до темряви усіх євреїв розстріляли. На мою думку, під час акції було вбито біля 18 000 євреїв. Два дні після акції поліціантів мого

батальйону ночами відправляли охороняти масові поховання. Я також стояв там одну ніч. Нашим обов'язком було відганяти грабіжників могил. З могил все ще було чути стогні кількох жертв. Я також бачив руку, що простягнулася із могили і рухалась. Дехто з жертв, очевидно, ще були живими. Це було жахливе видовище [84].

Яким би страшним завданням не було масове брудне вбивство незнайомих людей, психологічна напруга була значно більшою для злочинців, які знали своїх жертв. Українська поліція, здається, несла основне навантаження у розстрільних командах під час великих акцій осені 1941 р. У Бабиному Яру, наприклад, було 1 500 стрільців: 300 з них – етнічні німці (з Німеччини та балтійських країн) і 1 200 – етнічні українці [85].

У той час як німецькі стрільці могли мати вибір, чи брати участь у масових вбивствах, набагато більш численні члени української міліції були, очевидно, позбавлені такого вибору [86]. Батя Залуська, уціліла єврейка з Рівного, свідчила, що «декілька українців кинули зброю і почали бігти до ям. Їхній командир закричав: «Що з вами, ви, любителі єреїв? Наказ є наказ!» Після цього він віддав наказ стріляти по них, і вони, розстріляні, звалися у яму» поруч з їхніми єврейськими жертвами [87].

Українська допоміжна поліція, частина щуцманшафту (*Schutzmannschaft*), сформована за наказом Гіммлера від 26 липня 1941 р., відіграла головну роль у масовому вбивстві у Сосонках [88]. Чому місцеві українці були колаборантами під час вбивства місцевих єреїв? За звітом співробітників розвідки США, колишній агент українського відділу німецького абверу (військової розвідки) у Krakovі, Польща, зазначав суттєві вигоди такої служби:

Кожний співробітник, який працював в українському відділі [«Абвер-ІІІ», або німецька військова розвідка] у Krakovі, отримував гарну двокімнатну повністю мебльовану квартиру з телефоном та радіо. Люди, які жили за межами міста, у провінції, також отримували мебльовані квартири або маленькі будинки з телефоном та радіо.

Особи, які працювали у Krakovі, на додаток до німецького харчового раціону отримували спеціальні пакети з віскі, цигарками, одягом, харчами і таке інше. У провінції кожний *Meldekopf* [німецький агент] вважався офіційним перекладачем у *Zollkommissariat* [німецькій

митниці] і отримував такий самий [як і німці] офіцерський раціон, який видавався усім цивільним службовцям.

На додаток кожен працівник отримував постійну платню від 300 до 500 злотих, гроші на оперативні витрати і додаткову компенсацію за звіти, яка варіювалась залежно від ступеня їх важливості. Особливо цінні звіти могли принести до 2 000 злотих. Український відділ у Krakovі і провінції мав конспіративні квартири, де допитували підозрілих осіб [89].

Робота надавала можливість контактів з людьми, а контакти відкривали нові можливості. Жінка зі Львова, етнічна українка, була допитана у 1944 р. представником Надзвичайної державної комісії. Коли її запитали про її квартиру, яка до війни належала єреям, вона спочатку удавала, що нічого не знає про це. Згодом вона визнала, що була прибиральницею в управлінні гестапо [90].

Окрім матеріальних переваг та винагород, були й інші вигоди від співробітництва: «На додаток до офіційних документів (*legitimacia*) кожен працівник отримував документ, який дозволяв пересуватись містом або районом уночі (у той же час звичайним громадянам не дозволялось ходити вночі після певної години), їздити у німецьких залізничних вагонах, а також перепустки, що дозволяли вільно в'їжджати в рейх та протекторати» [91].

Численні спостерігачі зазначали, що колаборанти з поліції не тільки не приховували свою роль у вбивствах, але й хизувались своєю жорстокістю. Леонід Рейн писав: «Самі злочинці часто відкрито говорили про «чистки в гетто» і не соромились детально описувати усі жорстокості, які вони чинили під час акцій. Так, наприклад, знаходячись у стані сп'яніння, командир поліції Несвіжа розповідав жителям села Снов про свою участю у масовому вбивстві єреїв у Барановичах у червні 1943 р. і про те, як він особисто скидав єреїв з балконів другого та третього поверхів» [92]. Чому колаборанти з поліції хизувались цим? Рейн додає: «Місцеві чиновники були першими, хто отримував прибутки від захоплення єврейської власності. Після акцій місцеві поліціянти йшли в гетто у пошуках єреїв, що давало їм нагоду грабувати єврейські домівки. У показаннях,

які отримали радянські слідчі після війни, колишній бургомістр (*Gemeindeburgermeister*) села Корсаковичи Костянтин Мозолевський розповідав, що поліціянти, які брали участь у масовому вбивстві єреїв у Борисові, повернулись з «годинниками та іншими предметами власності страчених єреїв, які вони отримували як винагороду» [93].

Радянський партизан Нахум Коган, який переховувався у майстерні з ремонту годинників в окупованому німцями Рівному, згадував: «Деякі з українських поліціянтів носили на кожній руці по три-четири годинники, і я знав про походження цих годинників, як вони їх «отримали» [94]. І не думаючи приховувати походження свого багатства, поліціянти відкрито хизувались тим, як воно було здобуто.

Два молодші [українські] поліціянти увійшли всередину, на їхніх руках в рядочок були годинники, вони зав'язали розмову зі старшим поліціянтом. Вони розказували, як отримали кожний з них годинників. Це пояснення перетворилось на порочне хизування їхніми вчинками проти невинних єреїв, і ці вчинки були такими жорстокими, що у мене волосся стало дібром. Смерть – це одне, а садистські тортури – це зовсім інше, ці українські поліціянти хизувались повільними, болісними і жорстокими смертями, які вони спеціально винаходили для «їхніх» єреїв [95].

Найкраще пояснення мотивації українських поліціантів під час масового вбивства в Рівному надано в надзвичайному свідченні етнічного поляка Юрека Новаковського, який тоді жив у будинку № 3 на Замкнутій вулиці, розташованому прямо навпроти Костельної площини:

Я сам не можу детально розказати, що відбулось у Сосонках, оскільки я не бачив цього. Але люди, які брали участь у розстрілах, розповіли мені про це. Сєва Маєвський, 1921 р. н., за професією радіотехнік, працював у гестапо і пізніше в німецькій контррозвідці, прикріплений до відділу зв'язку, і Георг Дацюк, етнічний українець [96], який працював перекладачем в охоронній поліції (*Schutzpolizei*) і пізніше в україно-німецькому СД (*Sicherheitsdienst*), німецькій службі безпеки.

Дацюк розповів мені, що спочатку йому було «незручно» стріляти в беззахисних людей, ще й до того ж вони були оголені і лежали обличчям

до землі. Серед тих, кого Дацюк застрелив, було декілька його знайомих єврейських дівчат, з якими він раніше зустрічався на громадських подіях (*вечеринках*), з деякими він навіть вчився разом у школі. Але, сказав Дацюк, він мав застрелити навіть їх. Це було нормальним, продовжив Дацюк, розвинутим смаком до крові, до вбивства. Старший поліціант (я не пам'ятаю його ім'я) показав йому на прикладі, як це робити, і тоді Дацюк почав стріляти – стріляти в потилиці і потім кидати тіла в яму. Вони не стріляли в дітей – не хотіли витрачати набої, замість того просто кидали їх живими прямо в яму. Я пережив [жахи], сказав Дацюк, з якими навіть Нерон не стикався [97].

Маєвський хизувався тим, що після масового вбивства у Сосонках він зібрав так багато золотих годинників, монет, браслетів та інших речей, що йому вистачить до кінця життя [98].

Сергей Лещук, віком біля 35 років, мешканець Рівного, також брав участь у розстрілі євреїв [99].

Хая Мусман була шокована до сліз, коли вперше прочитала цей афіdevit її коханого Юрека Новаковського. Чому? Тому що Георг Дацюк був їхнім другом, а молоді жінки, вбиті Дацюком, – близькими подругами у їхньому спільному колі друзів, учнями її 10-го класу в єврейській жіночій гімназії [100]. Хая чула плітки, що хтось з їхньої групи був серед тих, хто розстрілював, але вона не знала, що це був Дацюк, доки вперше не прочитала цей документ у 2004 р. Вона пам'ятала його як порядну, чутливу людину. І думка про те, що Дацюк перетворився у жахливого злочинця, який з такою безкарністю вбив їхніх друзів, очевидно дуже глибоко вразила її.

Це сумна правда, що колишні друзі іноді стають жахливими вбивцями. Ось історія ще однієї людини, яка уціліла. Через їхнє багатство восени 1939 р. радянська влада змусила родину Лідії Ейкенгольц переїхати з Рівного до Дубна (поміж якими 47 кілометрів). Ейкенгольц, який тоді було 16, із сумом згадує сина українського католицького священика на ім'я Нестор, який поводився досить по-дружньому за радянської влади: «Я бачила Нестора щодня до червня 1941 р. Після того, як німці захопили східну Польщу, я чула, що Нестор вступив у бригаду Петлюри... Нестор зрадив усіх своїх єврейських друзів. Він зник у 1945 р.,

більше його не бачили» [101]. Її батька, діда і усіх чоловіків її родини забрала українська міліція у липні 1941 р., і вони були розстріляні у ямі поблизу. Серед стрільців був її довоєнний друг Нестор.

У документах української допоміжної поліції (*Hilfspolizei*) у Львові є 54 заяви на вступ до української поліції, усі датовані серпнем 1941 р., усі містять прохання зарахувати до поліції, де більшість обіцяла «виконувати усі накази чесно і сумлінно». Кожен з тих, хто подавав заяву, надавав також коротку автобіографію із зазначенням місця і дати народження, професії, військової служби та іншої важливої інформації, яка часто включала причини, з яких він хотів вступити до окупаційних поліцейських підрозділів. З 53 заяв усі були етнічними українцями; 45 осіб (85 %) вказали, що вступили в українську народну міліцію, як тільки німці вторглися в Радянський Союз. Майже всі служили в польській армії у 1930-х і жоден з них не був із самого Львова. Більшості було 30–35 років, і нікому не було більше 40. Декілька вказали членство в Організації українських націоналістів (ОУН), деякі навіть за Польщі відбували покарання у в'язниці за українську націоналістичну діяльність, і всі виявляли явні ознаки симпатії до українського націоналізму, підписуючи свої імена, наприклад, «Толопко Михайло українець», або вказували, що вступають у поліцію, щоб помститись євреям та полякам» [102]. Зрозуміло, що німецька влада шукала серед колаборантської поліції схильних до геноциду, і найбільш схильними до цього були особи з рядів українських націоналістів.

Окрім націоналістичних почуттів, ще одним чинником, який впливав на прийняття рішення вступити до поліції, були нові можливості. Політична економія геноциду напевно мотивувала злочинців. Іцхак Арад описав Голокост у цілому як економічний злочин. «По-перше, усі помешкання і те, що в них залишалось від сотень тисяч євреїв, які втекли або були евакуйовані на схід, вглиб Радянського Союзу, щоб врятуватись від німецьких сил, що наближались. По-друге, сотні тисяч квартир (та їх вміст), які раніше займали євреї, котрі були виселені і переміщені до місць вбивства чи до гетто на проміжній стадії їх знищення. По-третє, усе особисте

майно, валюта і коштовності, що були вилучені у жертв на місцях вбивства» [103]. Етнічна полячка з Рівного Емілія Раблінська згадувала: «Одяг розстріляних людей транспортували у фургонах на горища міських адміністративних будівель, у комори і таке інше. Його прали, сортували і потім розподіляли між німцями, які відсилали його додому в Німеччину» [104]. Усе це було частиною економічної експлуатації України з трофеями від геноциду, які розподілялися між місцевими жителями, так само як між німецькими солдатами та адміністрацією рейху. За задумом, будь-хто міг отримати економічну вигоду від майна євреїв.

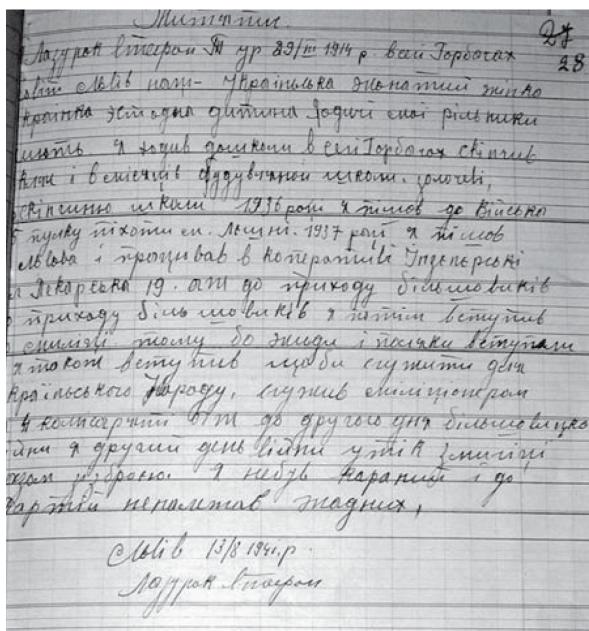

Фото 2.14 Типова автобіографія українського націоналіста (датована 13 серпня 1941 р.) у заявлі на вступ до поліції під час німецької окупації. Німці чітко відслідковували певні ознаки, відбираючи кандидатів, які були українськими націоналістами, молодими, у хорошій фізичній формі, після військової служби і які виявляли схильність до геноциду, вказуючи у своїх автобіографіях, що вони вступають у поліцію задля «помсти євреям та полякам». Джерело: Державний архів Львівської області. Ф. Р-12. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 28.

Окрім золотих годинників, поліція та колаборанти отримували від німецького окупаційного режиму інші численні стимули. У 1944 р. німецька окупаційна влада пропонувала 20 літрів горілки та 5 000 злотих за кожного єврея, затриманого місцевими жителями. Витрачались великі кошти для того, щоб заручитись підтримкою місцевих українців. У Трохимброді, переважно єврейському селі на північний схід від Луцька, «половина будинків була знесена українцями, які возами вивозили звідти все, що було можна, навіть стіни та підлоги» [105]. «Сіль було майже неможливо дістати в той час, тому німці давали у винагороду кожному християнину, який вбивав єврея або приводив його живим, півкілограма солі» [106]. Як результат, під час війни сильно зростала вартість порятунку [107]. Взимку 1943 р. фальшиві документи коштували у Львові до 25 000 злотих [108]. Капсула для самогубства у 1943 р. у Krakowі коштувала 10 000 злотих [109].

Окрім матеріальних можливостей та антисемітської ідеології, алкоголь також був серед головних складників масових вбивств. Як зауважив стосовно айнзатцгруп загалом Рауль Хільберг, «час від часу кожний з них мав нервовий зрыв» і «у декількох підрозділах використання алкоголю стало рутиною» [110]. Психіатр Роберт Джей Ліфтон дослідив, що члени айнзатцгруп страждали від високого рівня «сильної тривоги, кошмарів, трепора і численних скарг на поганий фізичний стан», усе це було симптомами посттравматичного стресу [111]. Рудольф Хос згадував: «Багато членів айнзатцкоманд були більше не в змозі витримувати стільки кровопролиття і здійснювали самогубство. Деякі навіть божеволіли. Більшість членів цих команд покладались на алкоголь під час виконання своєї жахливої роботи» [112]. Солдати, які зупинились у Казимира Бриша з села Кравчиця біля Львова, були винні у звірствах в околицях міста. Бриш пізніше згадував: «Вони напивались кожного дня, і коли я запитував, де вони брали горілку, вони відповідали: «Нам дають горілку, і це добре для нас. Ми маємо пити» [113]. Леонід Рейн підтверджує, що «багато [стрільців] ... були п'яними під час страт» [114].

За масовими стратами завжди слідували великі святкування для поліціантів, які брали участь у розстрілах. Як зазначив історик Юрген Маттеус, «часті заклики Гіммлера до святкувань після страт дозволяли його людям триматись, розслаблятись і підтримувати подібність нормального стану» [115]. Усе це підпадало під пункт підтримання «духовної гігієни» солдат: «Командири батальйонів та рот мають особливо піклуватись про душевний стан осіб, які беруть участь у подібних акціях. Враження від такого дня мають затямарюватись вечірками. На додаток людям потрібно постійно розповідати про необхідність таких заходів, що спричинена політичною ситуацією» [116].

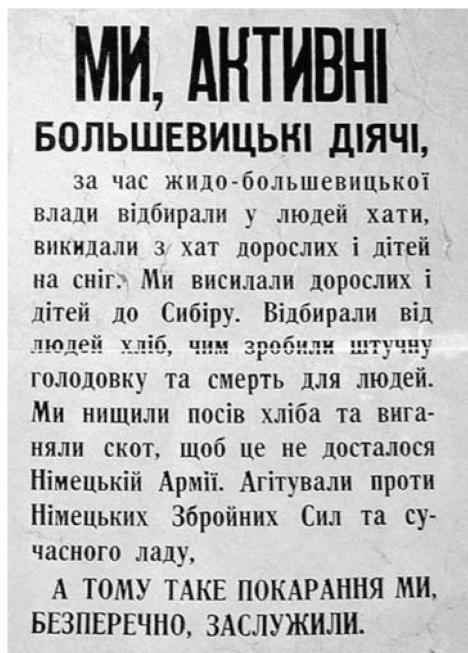

Фото 2.15 Чорна пропаганда: фальшиве «єврейсько-більшовицьке зізнання». Щоб мінімізувати місцеві симпатії до євреїв, вбитих під час масових акцій, німці часто вивішували подібні листівки.

Джерело: YIVO Institute for Jewish Research, Nusya Roth Collection, RG1871.

Історії рівненських уцілілих

Наступного дня після масового вбивства у Сосонках група радянських партизан Новака розклєювала віддруковані описи різанини поверх німецьких наказів євреям зібратися на площі Грабник. Новак ходив по вулицях і спостерігав, якими шокованими були місцеві жителі – головним чином українці та етнічні поляки, – читаючи вголос ці описи один одному, слезоз текли по їхніх обличчях [117].

У наступні дні та тижні декілька уцілілих євреїв з'явились у Рівному, безнадійно шукаючи інформацію про своїх близьких, звертаючись за підтримкою до сусідів та друзів неєврейського походження. Вони також приносили з собою жахливі описи масового вбивства, які поступово розходилися по всій громаді.

У своїх опублікованих спогадах Хая Мусман з любов'ю описувала сміливі спроби її польського друга Юрека Новаковського врятувати її найкращу подругу Лію Бодкер (також відому як Кристина Новаковська) від вірної смерті:

Розповідаючи історію про євреїв моого розстріляного міста, я також хочу розказати про моого друга, польського хлопця Юрека Новаковського. Він виявився справжньою людиною, людиною з великої літери. Моїй подрузі Лії не вдалося евакуюватись [влітку 1941 р.] і вона залишилась у Рівному. Як і всі інші євреї міста, у листопаді 1941 р. Лія, її батьки і її молодша сестра Міна пішли на [площу] Грабник. Звідти німці погнали їх [пішки] маленькими групами до лісу, у Сосонки, де їх розстрілювали. Коли група, у якій була Лія та її батьки, підійшла до Сосонок, вони почули постріли, і батько [Лії] наказав дружині і дочкам бігти. Лія побігла в поле [поблизу], конвоїри стріляли в неї, але на щастя ніхто не погнався за нею. Лія побігла до скирити сіна, залізла всередину і заховалась до темряви.

Тієї ночі вона дісталась до хати українських селян, які впустили її, нагодували і дали перевдягнутись. Вона була одягнута в гарний плащ і сукню, які вона віддала господарям і взяла у них взамін селянський одяг, у якому вона повернулась до міста, до свого порожнього будинку.

Вдома вона нікого не знайшла – її батьки, сестра, усі їхні сусіди були вбиті. Вона була сама на мертвій вулиці [118].

Через декілька днів Юрек Новаковський знайшов її і забрав [Лію] до себе додому, де заховав на горищі [у будинку № 3 на вулиці Замкнутій] [119].

Кристина Новаковська пізніше згадувала, що українська поліція, яка вартувала євреїв на шляху до Сосонок, стояла з інтервалами в 100 метрів чи близько того, отже втекти з колони було досить легко. Український поліціант міг вистрелити декілька разів, але не міг залишити свій пост [120].

Фото 2.16 Молодята Кристина та Юрек Новаковські, 1942 р.

Фото 2.17 Кристина Новаковська з сином Єжи, червень 1945 р.

Джерело: Архів родини Новаковських.

Посилання

1. Дані Альтмана суттєво змінюють попередні розрахунки. Пор. Wolfgang Benz, ed. *Dimension des Volkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (Munich, 1991). Щодо протиставлення моделей насилиства на Сході та Заході див.: Timothy Snyder, «Holocaust: The Ignored Reality», *New York Review of Books* (July 16, 2009); та Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010).
2. Див.: Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, і подальше дослідження польського Інституту національної пам'яті у двох томах: Paweł Machcewicz and Krzysztof Persaka, eds. *Wokoł Jedwabnego* (Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2002).
3. Александр Круглов, *Трагедия Бабьего Яра в немецких документах* (Днепропетровск: Ткума, 2011); Давид Будник и др. *Ничто не забыто: еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943* (Konstanz: Hartung-Gorre, 1993); Erhard R. Wiehn, *Die Schoah von Babij Jar* (Konstanz: Hartung-Gorre, 1991); Patrick Dempsey, *Babi-Yar: A Catastrophe* (Measham: P. A. Draigh, 2005); Илья Левитас, *Память Бабьего Яра: Воспоминания, Документы* (Киев: Еврейский совет Украины, 2001). Карел Берхофф зараз готує повне дослідження масового вбивства у Бабиному Яру.

4. Michael Burleigh, *Ethics and Extermination: Reflections on Nazi Genocide* (New York: Cambridge University Press, 1997): 81.
5. Shmuel Spector, *The Holocaust of the Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990); та Тіква Fatal-Kna'ani, *Yehudeh Rovne, 1919–1945 [Євреї Рівного, 1919–1945: Життя і смерть громади]* (Jerusalem: Yad Vashem, 2012). Загалом про Голокост на Волині див.: Timothy Snyder, «The Life and Death of Western Volhynian Jewry, 1921–1945», in Ray Brandon and Wendy Lower, eds. *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2008): 77–113. Також див.: інформативний нарис Александра Круглова, «Рувне», Martin Dean et al., eds. *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe* (Indiana University Press and USHMM, 2012): 1458–1461. Найкращим дослідженням Голокосту на Волині є робота Gerlach, Christian. *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weisrussland 1941 bis 1944* (Hamburger Edition; Auflage: Studienausgabe, 2007).
6. *Rovne; sefer zikaro* [Рівне; меморіал єврейській громаді Рівного, Волинь], edited by A. Avitachi (Tel Aviv: 1956): 514–517, translated from the Yiddish by Amit B. E. Gitterman.
7. Gross, *Revolution from Abroad*.
8. Terry Martin, «The Origins of Soviet Ethnic Cleansing», *The Journal of Modern History* Vol. 70, No. 4 (December 1998): 813–861; Keith Sword, ed. *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–1941* (New York: St. Martin's Press, 1991).
9. Marek Herman, *From the Alps to the Red Sea* (M.P. Western Galilee, Israel: Ghetto Fighters' Museum, 1985): 26.
10. Хая Мусман, *Город мой расстрелянный* (New York: 1994). Батьки Мусман були серед 17 500 дорослих євреїв Рівного, розстріляних у Сосонках 7–9 листопада 1941 р. Хая Мусман народилась у Рівному 11 листопада 1922 р. Вона померла у віці 87 років у Брукліні, Нью-Йорк, 7 червня 2010 р.
11. Ці уривки наводяться з дозволу Хаї Мусман, *Город мой расстрелянный*, 74–77. Зазначимо, що Хая Мусман писала «Botker», у той час як Юрек Новаковський завжди писав «Bodkier». Отже, в усій книзі я використовую «Bodkier» стосовно родини Botker/Bodker/Bodkier з Рівного.
12. ГАРФ. Ф. Р-9401. Оп. 2. Д. 64. Л. 380. А. Ф. Носкова, под ред., *НКВД и польское подполье, 1944–1945 (По особым папкам Сталина)* (Москва, 1994): 5.
13. Ця біографія довоєнного періоду була реконструйована з книги Jerzy Joseph Nowakowski, «Family Memoirs», оригінальний неопублікований

рукопис польською підготовлений у м. Нью-Йорк 5–28 березня 1985 р. Переклад англійською Тамари Новаковської, його онуки. 16 віддрукованіх аркушів.

14. Ці уривки наводяться з дозволу Хаї Мусман, *Город мой расстрелянный*, 74–77. Пор. Christine Worobec, «Death Ritual among Russian and Ukrainian Peasants: Linkages between the Living and the Dead», in *Letters from Heaven: Popular Religion in Russia and Ukraine*, edited by John-Paul Himka and Andriy Zayarnyuk (Toronto: University of Toronto, 2006): 13–45.
15. Nowakowski, «Family Memoirs», 8. Зверніть увагу, що батько Костека до революції був депутатом російської думи від партії меншовиків, що, можливо, стало причиною його арешту і страти радянською владою.
16. Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*. У своєму есе про Рівне Олександр Круглов вважає, що на червень 1941 р. єврейське населення Рівного становило 28 000. За його розрахунками, 5 000 рівненських єреїв змогли вийти на схід після 22 червня 1941 р., на початок німецької окупації в Рівному залишилось 23 000 єреїв. Ці цифри є заниженими і не збігаються з наступними розрахунками єврейських жертв, які були зроблені під час судових розслідувань. Див.: *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, 1459. У той же час із численних сучасних розрахунків зрозуміло, що єврейські біженці пересувались з одного місця в інше і, ймовірно, число рівненських єреїв продовжувало зростати навіть після масового вбивства у листопаді 1941 р.
17. Приблизно 13 % єреїв західної частини Радянського Союзу пережили війну – 10 % тому, що виїхали на схід під час радянського відступу у 1941 р., і лише 3 % тих, хто вижив переховуючись.
18. Географічні назви були відредаговані для ясності. Sissel Green, *Sissel's Story: A True Story of a Jewish Family's Survival from 1880 to 1958* (Bloomington, Indiana: Trafford Publishing, 2001): 188–190.
19. Shalom Yoran, *The Defiant: A True Story of Escape, Survival, & Resistance* (New York: St. Martin's Press, 1996): 49–53. Йоран приєднався до партизанського спротиву, ці мемуари він написав наприкінці 1940-х в ізраїльському госпіталі, одужуючи від поранень.
20. Максим Гон, «Голокост у Західній Волині», *Бюлетень Голокост і сучасність* т. 5 (вересень–жовтень 2002); т. 6 (листопад–грудень 2002). Щодо Голокосту на Волині див.: Максим Гон, під ред., *Голокост на Рівненичині (документи та матеріали)* (Дніпропетровськ: Центральний український фонд історії Голокосту, 2004); та Spector, *Holocaust of the Volhynian Jews, 1941–1944*.

21. Цитується за роботою Hannes Heer, «How Amorality Became Normality: Reflections on the Mentality of German Soldiers on the Eastern Front», у книзі Hannes Heer and Klaus Naumann, eds. *War of Extermination: The German Military in World War II, 1941–1944* (New York: Bergahn Books, 2000): 330.
22. Свідчення Абрама Кіршнера (р. н. 1920, Клевань, поблизу Рівного), October 11, 1945, Krakow. Żydowski Instytut Historyczny (далі – ŽIH), 301/1190, p. 1.
23. Свідчення Абрама Кіршнера, ŽIH 301/1190, p. 3.
24. Рейхскомісар Еріх Кох помер у польській в'язниці у 1986 р. Michael Parrish, *The Lesser Terror: Soviet State Security, 1939–1953* (Westport: Praeger, 1996): 128. Цифра 17 500 дорослих євреїв базується на судовій експертізі масових поховань у Сосонках. щодо невідповідності між звітами айнзатцгрупи (15 000 вбитих) та подальшими дослідженнями див.: Ronald Headland, *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943* (Teaneck, New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press, 1992): 53.
25. Цитується за роботою Koval, «The Nazi Genocide of the Jews and the Ukrainian Population, 1941–1944», 52.
26. Плакат рейхскомісаріату «Україна», Рівне, німецькою та російською мовами, червень 1942 р. ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Ед. хр. 40. Л. 16.
27. B. Baratz, *Flucht vor dem Schicksal*, 84. Як цитовано у роботі Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule* (Cambridge: Harvard University Press, 2004): 81. Англійською див.: Barbara Barac, *Escape from Destiny: Holocaust Memoirs from Ukraine* (Melbourne, Australia: Jewish Holocaust Museum and Research Centre, 1990).
28. Свідчення Аделі і Інди Ліберман, 1946, Łódź. ŽIH 301/872.
29. Свідчення Аделі і Інди Ліберман, ŽIH 301/872.
30. Свідчення Абрама Кіршнера (з Рівного), 10 листопада 1945 р. ŽIH 301/1190, p. 3.
31. Ці цифри базуються на даних таблиці 2. На противагу Олександру Круглову подає такі цифри: вересень – 136 220; жовтень – 118 510; листопад – 65 370; грудень – 87 130. Відмінність частково пояснюється методологією: Круглов працював із сукупними цифрами, у той час як автор цього дослідження працював з підтвердженими цифрами по окремих акціях. Також Круглов розділяє в межах сучасних кордонів України німецьку, румунську та угорську адміністрації. Дані в таблиці 2 не роблять такого поділу. Kruglov, «Jewish Losses in Ukraine», *The Shoah in Ukraine*, 278–279. Є також інші проблеми з даними Круглова. Напр., у той час як Альтман оцінює кількість українських євреїв, що загинули

під час Голокосту, як 1 430 000, Круглов доводить, що в Україні перед війною було 2 720 538 євреїв, з яких 2 100 836, або 72,2 %, були вбиті в час Голокосту. Альтман, *Жертви ненависті: Холокост в ССР*, 303; Kruglov, «Jewish Losses in Ukraine», *The Shoah in Ukraine*, 272–290.

^{32.} Kruglov, «Jewish Losses in Ukraine», 280.

^{33.} Dieter Pohl, «The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine», *The Shoah in Ukraine*, 27. У той час як більшість інших істориків підкреслює домінуючу роль ідеології у масових вбивствах, Поль наголошує на важливості «зв'язку між захопленням вермахтом запасів продовольства, ідеологічним сприйняттям ситуації із продовольством і рішенням знищити ... євреїв» (37). Застосовуючи ті ж самі логічні висновки стосовно місцевої міліції, Леонід Рейн погоджується: окупаційні «поліціанти розглядали участь у вбивствах неозброєних людей як засіб покращити матеріальний стан своїх родин. Це було суттєво у важких економічних умовах нацистської окупаційної політики». Leonid Rein, «Local Collaboration in the Execution of the 'Final Solution' in Nazi-Occupied Belorussia», *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 20, No. 3 (Winter 2006): 394; Peter Klein et al., eds. *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* Publikationen der Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz, Band 6. (Berlin: Edition Henrich, 1997): 116.

^{34.} Цитується за роботою Geoffrey P. Megargee, *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front* (New York: Rowman & Littlefield, 2007): 124–125.

^{35.} Megargee, *War of Annihilation*, 124.

^{36.} Владислав Наконечный, «Холокост на Волыни: жертвы и память», *Корни* № 36 (октябрь–декабрь 2007).

^{37.} Цитується за роботою Наконечный, «Холокост на Волыни».

^{38.} *Einsatzgruppe* report, dated November 14, 1941. Yitzhak Arad, ed. *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews, July 1941–January 1943* (Washington, D.C.: U.S. Holocaust Museum, 1990): 236. Пор. з версією в роботі Spector, *The Holocaust of the Volhynian Jews*, 107.

^{39.} On Befehlshaber der Ordnungspolizei Otto von Oelhafen, cf. IfZ, MA 1569/15, Vernehmung Otto Oelhafen, 7./28.5.1947. Дякую Дітеру Полю за те, що поділився цими подробицями разом із текстом дешифрованої німецької радіотелеграмми, датованої 9 листопада 1941 р., яка була знайдена Стівеном Тайасом у Британському національному архіві (NA/PRO): HW 16/32.

40. Klein, *Die Einsatzgruppen*, 76–77. Взятий у полон радянськими військами у 1945 р., Єкельн був допитаний. Його повісили у Ризі в лютому 1946 р. за звірства, які були вчинені в країнах Балтії. Див.: Helmut Krausnick and Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe der Weltanschauungskrieg: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und SD, 1938–1942* (Stuttgart, 1982): 566–569.
41. Підписано «В.П.». Цитується за книгою Т. Ф. Новак, *Пароль знают немногие* (М.: Воениздат, 1966): 111. Новак був однією із ключових фігур у створенні антинімецького підпілля в Рівному. Він описує масове вбивство на сторінках 110–120. Як ми побачимо пізніше, Новак відчував очевидне обурення на керівників єврейської громади під час війни, і це, здається, вплинуло на його спогади. Деякі (або навіть усі) його спогади можуть бути недостовірними. Історик Джаред Мак-Брайд відслідкував післявоєнну діяльність Новака в пострадянських архівах, і він впевнений, що більшість спогадів Новака були сфальшовані. Див.: Jared McBride, «‘A Sea of Blood and Tears’: Ethnicity, Identity and Survival in Nazi Occupied Volhynia, Ukraine 1941–1944», Ph.D. Dissertation, UCLA, forthcoming in 2014.
42. Wolfgang Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weisrusland 1941–1944* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006): 619.
43. Докладная № 221 1-го Украинского фронта от 11–13 апреля 1944 г. ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 148. Ед. хр. 28. Л. 62. Частково відтворена у роботі А. И. Круглов, под ред., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах* (Киев: Институт Иудаики, 2002): 387–388.
44. Щодо роти «Остланд» див.: «Ordnungspolizei Handbuch» by Stefan Klemp, *«Nicht ermittelt» Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz – Ein Handbuch (Gebundene Ausgabe)* (Essen: Klartext-Verlagsges, 2005). Щодо батальйонів поліції 320 та 33 див. С. 618–622.
45. Щодо опису діяльності підрозділу див.: Dieter Pohl, «Die Einsatzgruppe C», in Klein, ed., *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion, 1941/42*. Стосовно повного огляду останніх робіт про Голокост в Україні див.: Dieter Pohl, «Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943». *Ausbeutung, Vernichtung, Offentlichkeit. Studien zur nationalsozialistischen Verfolgungspolitik*, Norbert Frei, Sybille Steinbacher, та Bernd C. Wagner, eds. (Munich: Saur, 2000): 135–173.
46. Новак, *Пароль знают немногие*, 113–115. Зауважте, що опис Новака, здається, зводить воєдино масове вбивство у Сосонках у листопаді

1941 р. із ліквідацією рівненського гетто у липні–серпні 1942 р. Головним у ньому є звинувачення єврейських старійшин у тому, що вони відмовились звернути увагу на його попередження і організувати єврейське повстання проти німців.

^{47.} Barac, *Escape from Destiny*, 11, 21.

^{48.} Там само, 17.

^{49.} Більшість подробиць про масове вбивство у Сосонках у 1941 р. зібрано із 52 написаних від руки афіdevітів, що були надані свідками радянській Надзвичайній державній комісії (НДК) у 1944 р. Вони зберігаються у: ГАРФ. Р-7021. Оп. 71. Ед. хр. 40. Л. 1–64. Наскільки я знаю, жоден з цих оригінальних записів раніше не використовувався дослідниками. Надруковані друкарською машинкою копії невеликої кількості цих афіdevітів зберігаються у Державному архіві Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 1–124, із копіями, що доступні у Яд Вашем, Ізраїль. окрім афіdevітів свідків Надзвичайної державної комісії в Москві, декілька свідчень також зберігаються у Єврейському історичному інституті (ЗІН) у Варшаві, Польща.

Зауважте, що існує певна невідповідність у датах. Декілька джерел називають датою акції в Рівному 6–8 листопада 1941 р., поважний історик з Києва Олександр Круглов також називає ці дні датою розстрілів. Я дотримуюсь загальноприйнятої дати 7–9 листопада 1941 р., тому що більшість свідків називають саме її. Я вважаю, що невідповідності у датах базуються у відмінностях між операцією загалом та власне розстрілами: німецькі поліцейські підрозділи були розгорнуті, щоб перекрити місто напередодні розстрілів з метою не допустити масової втечі євреїв. Так само вони були розгорнуті після розстрілів, щоб не допустити на місце розстрілу в Сосонках грабіжників могил. Отже, три дні розстрілу стають тижнем або навіть більше для спеціальної поліцейської операції. Хоча і є певна неузгодженість щодо дат, усі повністю погоджуються з тим, що сталося: самі події були підтвердженні усіма свідками цієї трагедії незалежно від того, були вони німцями, українцями, росіянами, поляками чи евреями і незалежно від їхньої ролі під час акції – чи були вони вбивцями, свідками або жертвами.

^{50.} Новак, *Пароль знают немногие*, 116. Новак помилково називає єврейські квартали у Рівному «єврейським гетто». Єврейське гетто було формально організоване лише у грудні 1941 р., після акції у листопаді.

^{51.} ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Ед. хр. 40. Л. 11–12 об. Пор. подібне свідчення, що підтверджує ці подробиці, – Хаим Израїлевич Лернер от 21 ноября 1944 г. ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Ед. хр. 40. Л. 13–14.

- ^{52.} Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*, 114, базується на матеріалах Яд Вашем.
- ^{53.} «Акт...», датовано. ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Ед. хр. 40. Л. 34.
- ^{54.} ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 90.
- ^{55.} ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 94–95.
- ^{56.} Новак, *Пароль знают немногие*, 117.
- ^{57.} ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 90.
- ^{58.} Z. Ledichover, «Rovno's End», перекладено з ідішу Наомі Гал, в книзі *Rowne; sefer zikaron*, 526. Ледіховер переховувався від арешту у квартирі прибиральниці-полячки на прізвище Васнек, яка працювала у його родині до війни, квартира була навпроти площі Грабник.
- ^{59.} ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 90.
- ^{60.} Свідчення полячки Емілії Раблінської (р.н. 1898). ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 96.
- ^{61.} Свідчення Аделі і Інди Ліберман (з Рівного) від січня 1946 р., ЖІН 301/872, pp. 1–8.
- ^{62.} Свідчення Аделі і Інди Ліберман, ЖІН 301/872, pp. 7–8.
- ^{63.} Показання Семена Шолопа (г.р. 1900) от 11 сентября 1944 г. ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 67. Ед. хр. 82. Л. 26 об. – 27. Ці покази свідка стосуються масової акції у Дрогобичі у 1943 р.
- ^{64.} Хаим Израилевич Лerner от 21 ноября 1944 г. ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Ед. хр. 40. Л. 13–14.
- ^{65.} Свідчення полячки Емілії Раблінської (р. н. 1898). ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 96.
- ^{66.} Свідчення Абрама Кіршнера. ЖІН 301/1190, pp. 4–5. Кіршнер помилково називає дату 6 листопада.
- ^{67.} Свідчення Абрама Кіршнера. ЖІН 301/1190, p. 6.
- ^{68.} Meir Auksmen [Meir Oxsman], «The Survivor from a Mass Grave», перекладено з ідішу Наомі Гал, в книзі *Rowne; sefer zikaron*, 544–545.
- ^{69.} ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Ед. хр. 40. Л. 28–30. Відредагована (відповідно до радянських вимог) копія оригінального афіdevіту також є у ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 87–89. Вищенаведений текст відображає оригінальну написану від руки версію, підготовлену службовцем НКВС російською мовою із підписом Новаковської внизу кожної сторінки. Зверніть увагу, що Новаковська перепутала дати в оригінальному афіdevіті: датою оголошень було 6 листопада, датою збору євреїв на площі Грабник було 7 листопада. Опис акції Новаковською став стандартом для подальших радянських розслідувань. Він присутній, напр., як друковані покази свідка в архіві Служби безпеки України (далі – Архів СБУ), ф. 13 ФП, справа 74725 (5398) Аунапу, Едмунд Густав,

арк. 69–70. Російська версія свідчень Новаковської була опублікована в роботі Іцхак Арад, *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944)* (Іерусалим и Москва: Яд Вашем, 1991): 151–152. Ця версія цитує збірку в архіві Яд Вашем, 0-53/32.

- ^{70.} Nowakowski, «Family Memoirs», 9.
- ^{71.} Interview with Dr. Jerzy Nowakowski, Port Washington, New York, March 28, 2013.
- ^{72.} Архів СБУ. Ф. 13 фп. Спр. 74725 (5398) Аунапу, Едмунд Густав. Основний запис допиту Аунапу знаходиться на арк. 35–40 від 20 листопада 1946 р. Аунапу був взятий у полон радянською армією під Дубно 3 лютого 1944 р. Велика подяка Джареду Мак-Брайду за те, що поділився цим матеріалом.
- ^{73.} Покази Едмунда Аунапу. Архів СБУ. Ф. 13 фп. Спр. 74725 (5398). Арк. 36.
- ^{74.} Там само, арк. 36–37.
- ^{75.} Вахмістр Борис фон Драхенфельс був засуджений у Києві в 1946 р. до п'ятнадцяти років каторги у Воркуті, радянському таборі на Далекому Сході. Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно», 113. Драхенфельс вижив у таборах і повернувся до Німеччини після війни. Його останнє інтер'ю було опубліковане у 2002 р.
- ^{76.} Драхенфельс власне не служив у поліцейському батальйоні 320, він служив у так званій *roti* «Остланд», яка була першою ротою поліцейського батальйону 33.
- ^{77.} Прокурор у Західній Німеччині в Дортмунді (Z) 45 Js 7/61 зміг підтвердити 529 імен учасників різних німецьких звірств, у той же час було визнано недостатність свідчень (хоча є висока ймовірність) того, що Драхенфельс брав участь у них. AR-, Bundesarchiv Ludwigsburg, = ZStL II 204 AR-Z 48/58. Я вдячний Дітеру Полю за цю інформацію.
- ^{78.} Меморіальний музей Голокосту Сполучених Штатів (далі – USHMM), RG-06.025, Центральний архів Федеральної служби безпеки (колишній КДБ) Російської Федерації, записи щодо судових розглядів військових злочинів у Радянському Союзі, 1939–1992 pp., Секція *02 Київ, 1945–1946 (N-18762, том 11), документ 234, Допит Драхенфельса-Кальювера ф. Б. Б-Е-О від 10 грудня 1945 р. Цей уривок цитується за роботою Alexander Victor Prusin, «Fascist Prisoners to the Gallows!: The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945–February 1946», *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 17, No. 1 (Spring 2003): 1–30.
- ^{79.} Після повернення до Німеччини Драхенфельс став відомим у Західній Німеччині, де у нього часто брали інтер'ю про труднощі тюремного життя в таборі для німецьких солдат у Радянському Союзі. Див.: *Ihr verreckt hier bei ehrlicher Arbeit! Deutsche im Gulag 1936–1956* (Graz:

- Anthologie des Erinnerns, 2000); і фільм, *Verurteilt im Kiever Kriegsverbrecherprozess 1946* (Dokumentation von: Christine Blum - Minkel und Bengt von zur Muhlen). Я вдячний Дітеру Полю за цю інформацію.
- ^{80.} Новак, Пароль знают немногие, 119.
- ^{81.} Свідчення друга Вайхарта, Роберта Томарцкевича (Томашкевича), інтенданцький підрозділ, німецька 100-а піхотна дивізія. ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 148. Ед. хр. 43. Де знаходяться фотографії масового вбивства в Рівному – невідомо. Томарцкевич бачив свого друга Вайхарта в Рівному на Різдво у кінці 1941 р. Я вдячний Джареду Мак-Брайду за те, що поділився цим документом. Щодо культувації жорстокості і того, що німці збириали жахливі фотографії на східному фронті, див.: Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchfuhrung eines staatlichen Massenverbrechens* (Munchen, 1996); та Daniel Uziel, «Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews», *Yad Vashem Studies* Vol. 29 (2001): 28–63.
- ^{82.} Як цитується у роботі Ernst Klee, Willi Dressen and Volker Riess, eds. «*The Good Old Days» The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders* (New York: Konecky and Konecky, 1991), 62. [Statement of Kiebach 1.11.63: 204 AR-Z 269/60, p. 1431 f.]; та Круглов, під ред. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины; Spector, *Holocaust of the Volhynian Jews*, 114, додає: «Рови на місці страти були викопані заздалегідь російськими військовополоненими. Біля ям функціонери рівненського гебітскомісаріату діловито записували імена жертв, збириали та інвентаризували їхні документи і цінності. Люди з команди СД з Рівного, які за кілька днів до того були сформовані у загін айнзатцкоманди 5С, були основними учасниками вбивства. Їх підрозділ нараховував від 80 до 100 осіб». Пор. Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: Harper Perennial, 1993): 64–67; та Pohl, «Die Einsatzgruppe C», 76–77. Освальд Руфайзен зазначав, що багато німецьких поліціантів сприймали розстріли євреїв як «брудну роботу», від якої можна було відсторонитись, якщо це можливо. Див.: Rein, «Local Collaboration», 393.
- ^{83.} Як цитується у роботі Александр Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно в начале 1941 г. в свете немецких документов», *Голокост i сучасність: Студії в Україні i світі* т. 11, № 1 (2012): 164–165. Охоронець у таборі для військовополонених у Рівному Бергеман був страчений у Східній Німеччині за військові злочини у 1959 р. Круглов, «Уничтожение евреев в г. Ровно», 113.
- ^{84.} Свідчення Курта Кадіка, поліціанта резервного поліцейського батальйону 33. Bundesarchiv B 162/2896, Bl. 3414–3419. Дякую Мартіну

Боклеру за те, що поділився цими матеріалами, і Джареду Мак-Брайду за допомогу у зборі цілого архіву рівненських матеріалів у *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen* (ZStL) в Ludwigsburg, Germany.

85. Як цитується у роботі А. Я. Найман, «Юдофобия современных антиукраинских сил в Украине», Общество «Еврейское наследие» (Москва) №. 13 (1995). Те, що серед вбивць Бабиного Яру домінували українці, було джерелом гордості рівненського політичного лідера, депутата Рівненської міської ради В. Шкуратюка. На противагу історик Дітер Поль наполягає на тому, що, ймовірно, були десятки українських стрільців у Бабиному Яру, але головним контингентом, що здійснював вбивства, була зондеркоманда 4а, німецький підрозділ.
86. Щодо наступних наказів див.: Browning. *Ordinary Men*.
87. Spector, *Holocaust of the Volhynian Jews*, 114. Testimony of Batia Zaluska, NCD IP File 0162.] [NCD IP is Nazi Crimes Department, Israeli Police].
88. Richard Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (Waltham: Brandeis University Press, 1992): 52–53.
89. Анонімний звіт колишнього агента українського відділу, Краків, Польща, без дати. «The Organization and Working System of the Abwehr III in G[eneral]G[ouvernement]», NARA, RG263 [NND36821], CIA Subject Files, Box 3, German Intelligence Service (Abwehr), Vol. 4: 1–10. Цитата знаходитьться на сторінці 3 звіту.
90. ГАРФ. Р-7021. Оп. 67. Ед. хр. 75.
91. NARA, RG263 [NND36821], CIA Subject Files, Box 3, German Intelligence Service (Abwehr), Vol. 4: 3.
92. Rein, «Local Collaboration», 395.
93. Цитується за роботою Rein, «Local Collaboration», 396. Щодо захоплення єврейської власності див.: Martin Dean, «Jewish Property Seized in the Occupied Soviet Union in 1941 and 1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle», *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 14, No. 1 (2000); Martin Dean, *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945* (New York: Cambridge University Press, 2008); Dieter Pohl, «The Robbery of Jewish Property in Eastern Europe under German Occupation, 1939–1942», в книзі Martin Dean, Constantin Goschler and Philipp Ther, eds. *Robbery and Restitution: The Conflict over Jewish Property in Europe* (New York: Bergahn Books, 2007): 68–80; and Gerard Aalders, *Nazi Looting: The Plunder of Dutch Jewry during the Second World War* (New York: Berg Publishers, 2004).
94. Nahum Kohn and Howard Roiter, *A Voice from the Forest: Memoirs of a Jewish Partisan* (New York: Holocaust Library, 1980): 147.

95. Kohn and Roiter, *A Voice from the Forest*, 147–148. Коган служив зв'язковим між радянським розвідником Миколою Кузнєцовим (під псевдонімом лейтенанта абверу Пауля Зібера) і Москвою. Про культивацію насильства та хизування жорстокістю щодо євреїв серед адміністрації рейху в Галичині див. жахливі описи у роботі Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944*.
96. Закреслено в оригіналі: “*an ethnic Ukrainian ‘who later became a Volksdeutsche’*”.
97. Згадка доречна. Згідно давньогрецької міфології, Нерон був демоном з пекла, збирачем душ, які не могли протистояти спокусі. Сучасним аналогом був би Мефістофель: демон, що руйнує добродетель угодами в обмін на душу. Ім'я «Нерон» має математичний еквівалент «666».
98. Місцеві поліціанти-колaborанти збиралі золоті годинники як символ багатства та статусу. Див. опис рівненського радянського партизана Нахума Когана: Kohn and Roiter, *A Voice from the Forest*, 147–149.
99. З написаного від руки афіdevіту Юрека Новаковського від 6 грудня 1944 р., що зберігається у ГАРФ, ф. Н-7021, оп. 71, ед. хр. 40, л. 52–53. Дацюк та Маєвський також були ідентифіковані у книзі Самуїла Гіля разом з іншими: гебітскомісар Вейр [Беер?], слідчий гестапо Хольц Майнц, українські поліціанти Нестерчук, Зубков, Кравчук, Маєвський, Дацюк і охоронці в'язниці Кушнерук, Нікітюк, Федотов, Коваленко і Крівой Кондрат. Самуїл Гиль, *Кровъ их и сегодня говорит*, 163–165.
100. Подробиці біографії Дацюка підтвердженні в основному списку жорстоких вбивць під час окупації Рівненської області, який зберігається у ГАРФ, Р-7021, ед. хр. 127, спр. 168, л. 1–56. Документ називає 282 імені з короткими біографіями, що перетинаються з афіdevітами свідків. Опис містить відповідний перелік вбивць для всіх областей, які були окуповані німцями. Я вдячний Джареду Мак-Брайду за те, що він поділився цим документом.
101. Lidia Eichenholz, *Survivor's Tale* (New York: iUniverse, 2004), 18. «Бригада Петлюри» була названа на честь Симона Петлюри, сумновідомого офіцера – українського націоналіста, чиї війська вчиняли погроми українських євреїв у час і після Першої світової війни. Петлюра був вбитий у Парижі у 1926 р. Самуїлом Шварцбардом, чиї дружина та дитина були одними з багатьох єврейських жертв Петлюри. Питання про роль С. Петлюри в єврейських погромах дискутувалося в Україні приблизно десять років тому. Див., напр.: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. К.: Либідь, 1993. – 48 с.
102. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. Р-12 Команда української поліції у Львові. Оп. 1. Спр. 4 «Автобіографії та заяви осіб про зарахування їх у поліцію», 1941. Арк. 1–111. [Цитати з арк. 28.]

- ^{103.} Yitzhak Arad, «Plunder of Jewish Property in Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union», *Yad Vashem Studies* Vol. 29 (2001).
- ^{104.} Свідчення полячки Емілії Раблінської (р. н. 1898). ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 96.
- ^{105.} Kohn and Roiter, *A Voice from the Forest*, 57.
- ^{106.} Kohn and Roiter, *A Voice from the Forest*, 57.
- ^{107.} YIVO Інститут єврейських досліджень (далі – YIVO), RG1258 The Papers of Philip Friedman, Box 49, File 869, Klara Z. Szwarcow Kramer, *W Ukrystiu: Dziennik z okresu okupacji hitlerowskiej w Zolkwi*, запис польською мовою, 142 сторінки, записи від літа 1942 р. до 26 липня 1944 р. Дані про винагороду за євреїв знаходяться на с. 43. Клара Шварцов була однією із 50 уцілілих євреїв з 8 000, що жили у м. Золочів на початку війни. Вона уціліла, ховаючись у підземному склепі родини фольксдойчів Бек, які переховували 18 євреїв до звільнення радянською армією. Див.: Clara Kramer and Stephen Glantz, *Clara's War: One Girl's Story of Survival* (New York: ECCO, 2010).
- ^{108.} Landau Ozjasz «Ghetto we Lwowie - Papiery aryjskie», YIVO, RG1258, RG215 Berlin collection, File 853.
- ^{109.} Landau Ozjasz «Ghetto we Lwowie». YIVO, RG 1258, RG 215 Berlin collection, File 853.
- ^{110.} Hilberg, *The Destruction of European Jews*, 218. Пор., Rachel MacNair, «Psychological Reverberations for the Killers: Preliminary Historical Evidence of Perpetration-Induced Traumatic Stress», *Journal of Genocide Research* Vol. 3, No. 2 (2001): 275.
- ^{111.} MacNair, «Psychological Reverberations for the Killers», 276.
- ^{112.} R. Hoess, *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1959), 163. MacNair, «Psychological Reverberations for the Killers», 275.
- ^{113.} ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 67. Ед. хр. 77. Л. 43.
- ^{114.} Rein, «Local Collaboration», 393.
- ^{115.} Jurgen Matthaus, «Controlled Escalation: Himmler's Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories», *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 21, No. 2 (Fall 2007): 229.
- ^{116.} Цитується за роботою Matthaus, «Controlled Escalation», 229.
- ^{117.} Новак, *Пароль знают немногие*, 119.
- ^{118.} Д-р Єжи Новаковський додає тут, що Кристина нарешті дійшла до помешкання свого дядька, де і перебувала спочатку. Дядько Кристини мав дійсне робоче посвідчення, і тому йому дозволялось залишатись у Рівному.
- ^{119.} Мусман, *Город мой расстрелянный*, 74–77.
- ^{120.} Інтерв'ю з д-ром Єжи Новаковським, Port Washington, New York, March 28, 2013.

3

Після того: наслідки масового вбивства в Рівному

Короткий огляд: цей розділ підsumовує наслідки масового вбивства євреїв Рівного в листопаді 1941 р., ми відслідковуємо життя деяких з 30 відомих уцілілих.

В останній частині книги я також продовжує роздуми Ісаака Башевіса Зінгера і досліджую «привиди», що пов’язані з масовим вбивством у Рівному. Як згадував один з уцілілих під час масового вбивства, «*ти, хто пережив той день 7 листопада [1941 р.], ніколи не зможуть стерти його зі своєї пам’яті та серця*». Ці події однаково переслідували вбивць, жертв і свідків; вони продовжують переслідувати нашадків уцілілих та жертв і сьогодні.

Бердз, Джекфрі. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941. Нью-Йорк: Пелгрейв Макміллан, 2013.

Знищення єреїв Рівного повністю змінило єрейський культурний центр, який колись процвітав. Абрам Лидовський, єрейський партизан, повернувшись до Рівного в лютому 1944 р. Місто, яке він побачив, було неможливо впізнати, воно лише примарно нагадувало передвоєнне: «Українці та поляки, елегантно вдягнені у єрейський одяг, весело гуляли вулицями, з єрейських будинків, які заселили нові мешканці, було чутно веселий сміх. Ми йшли вулицями міста, як мовчазні тіні, шукаючи єреїв, але не знайшли жодного» [1].

Уцілілий рівненський єрей Абрам Кіршнер згадував, як єреї Рівного залишались у єрейських кварталах після масового вбивства, дізнавшись про трагічну долю своїх близьких, вбитих у Сосонках:

Ті з нас, хто залишився, зустрічали людей, які розповідали нам про ту жахливу ніч і про те, що в лісі лежать тисячі мертвих тіл. Серед мертвих у траншеях ще залишались живі, які повільно задихались від нестачі повітря.

На третій день [після масового вбивства] 13 з нас, позичивши автомобіль, поїхали до лісу без пов'язок на руках. Перед нашими очима було пекельне видовище. Тисячі тіл у болоті вже починали чорніти. В одному місці були сотні радянських паспортів, в іншому вався черевик, частини людських тіл. Я не знайшов свою родину, лише свою прекрасну 17-річну подругу, яка лежала поруч зі своїми батьками із діркою від кулі у щоці.

Пізніше ми стали свідками поховання тіл. Вони привели групу радянських військовополонених, прив'язували декілька тіл до коня і тягли до могил. Загалом було 12 могил, кожна довжиною 12–20 метрів і близько 10 метрів глибиною. Військовополонені, які ховали тіла, також були вбиті, щоб знищити свідків звірств. Землю переорали, щоб не залишалось слідів і потім було неможливо виявити, які звірства тут відбувались [2].

Німецький офіцер зробив фотографію єрейських тіл у переповненій ямі на галявині. Ця фотографія була конфіскована у нього рівненським євеем Іполитом Сітовським. До цього часу ця фотографія залишається в московському архіві. Це єдина відома фотографія з місця вбивства у Сосонках.

Окрім поїздки в Сосонки незабаром після масового вбивства, Абрам Кіршнер також спостерігав, що відбувалось із майном рівненських євреїв.

Фото 3.1 Не опублікована раніше фотографія масового вбивства у Сосонках, листопад 1941 р. Конфіскована в 1944 р. у німецького офіцера жителем Рівного Іполитом Сітовським.

Джерело: ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Ед. хр. 40. Л. 39.

Наступного дня після страти 600 возів прибули до контори [рейхс]губернатора з речами, які залишили на місці збору вбиті. Я бачив, як усі ці речі проїжджали повз мене і як їх розвантажували. [Єврейським жінкам] – дружинам та дочкам – було наказано сортувати всі ці речі. Пізніше вони казали, що багато одягу було заплямовано кров'ю, німці наказували або викидати його, або забирати євреям. Залишки речей склали у синагозі, яка була перетворена на склад вкрадених речей.

Далі німці та українці почали грабувати помешкання вбитих. Речі віддавали для використання німцям і тим, хто приходив за ними до адміністративних будинків. Багато речей було відіслано до Німеччини. Як і в інших містах, потрібно було здавати хутро усіх видів та розмірів. Машини та мотоцикли від'їджали, доверху заповнені краденою білизною [3].

Інженер Моше Гільденман додавав: «Українці розходились як сарана по єврейських помешканнях, де вони грабували і забирали цінності. Деякі не задовольнялись тим, що могли нести в руках, брали вози, запряжені кіньми, завантажували меблі, побутові прилади і домашні речі – все, що тільки могли. Усе українське населення, бідні і багаті, освічені і прості люди, брало участь у цьому. Було небагато випадків, коли єреям вдавалось заховатись у підвалах, на горищах, у закутках і щілинах, але українці повідомляли німцям про їх місцезнаходження, щоб вони могли знищити їх. Особливо коли вони отримували платню за це» [4].

18-річній на той час Блюмі Дойч вдалося врятуватись під час акції в Сосонках, вона переховувалась у чеському селі неподалік. Вона та її батько повернулись до Рівного через декілька днів:

Ми почувались у місті, як чужинці. Не вистачає слів, щоб описати те Рівне, яке я побачила. У місті не було єреїв, і воно було у скорботі. Усі будинки були відчинені і потім опечатані німцями. Усюди можна було побачити українців, які тягнули меблі – єврейське майно, і велики німецькі вантажівки, які вивозили речі, що ще залишались у єврейських будинках. Це вражаюче видовище розбивало серце, ноги підкошувались. Наш будинок був у районі гетто. Гетто простягалось від вулиці Понятовського, від залізниці і до кінця району Воля. На цій території були обмежені 4 500 – 5 000 єреїв, які пережили різанину. Ми опинилися в гетто, наше життя було в небезпеці. Люди були подавлені і в депресії, оплакували своїх близьких, деякі жалкували, що не пішли на смерть разом з іншими. Вони не бачили сенсу в такому житті. Вони усі виглядали, як ходячі мерці, безнадійні, у відчай і в очікуванні смерті [5].

Після масового вбивства у Сосонках продовжились спроби ліквідувати усіх рівненських єреїв, які залишались за межами єврейського гетто. 40-річна Марія Демчишина, етнічна українка, згадувала, що «після масового розстрілу німці збільшили патрулювання вулиць міста, єреїв, які ще залишались живими, ловили на вулицях і транспортували у спеціальних машинах до [гестапівської в'язниці] на вулиці Білій». Демчишина була в

гостях у друзів, що жили навпроти в'язниці на вулиці Білій, вона з жахом спостерігала з вікна квартири друзів те, що там відбувалось: «Перед моїми очима розігралась найжахливіша сцена. Дві машини, завантажені людьми, наближалися вулицею. Німці почали виводити людей із вантажівок по п'ятеро. Після того, як їх виводили із вантажівки, їм наказували роздягнутися догола і спускатись у яму, що була підготовлена заздалегідь. Люди не хотіли йти, дехто плакав і просив милосердя, але німці не знали милосердя. Усіх, хто не хотів йти [до ями], німці били прикладами гвинтівок і розстрілювали їх [там, де вони стояли]. Тим, хто спускався у яму, наказували лягти обличчям до землі, і тоді німці розстрілювали їх. Німці розстріляли близько 60 людей, яких привезли в тих двох вантажівках. Після розстрілу німці закидали яму землею і поїхали» [6].

Сестри Ліберман так само підтверджують це: «Наступного дня [після масового вбивства], якщо вони ловили єврея на вулиці, вони розстрілювали його на місці» [7].

У перші дні після того, як їй вдалося врятуватись під час масового вбивства в Сосонках, приголомщена і нажахана 18-річна Лія Бодкер повернулась до будинку своєї родини в Рівному. На дверях була офіційна німецька печатка, і сусіди підозріло дивилися на неї, коли вона стояла на ганку, не знаючи, що робити. Повз проходив німецький офіцер, який вирішив догодити красивій жінці і просто зламав печатку, щоб вона могла увійти всередину. У наступні декілька тижнів Лія обміняла більшість меблів та іншого майна родини на їжу. Врешті-решт вона знайшла притулок у домі дуже релігійної полячки-католички на ім'я пані Остаповичова, багатої вдови, яка мала свій власний будинок. Лію також підтримувала довоєнна сусідка Лідка Висоцька, гарна етнічна росіянка, яка була лише на декілька років старшою.

Незабаром Юрек Новаковський почав постійно відвідувати Лію, і вони розробили план, як сховати її «на арійську сторону», зробивши фальшиві документи, і потім одружитись. Двоє друзів, Лідка Висоцька і Колька Трисічов, молодий радикал, чия сестра

Лена стала досить багатою, торгуючи на чорному ринку під час війни, погодились підписати фальшиву заяву разом з Юреком: «Ми, що нижче підписались, підтверджуємо, що ця людина прибула як біженка з м. Кутно, що її ім'я Кристина Броневська, вона дочка Юзефа, уродженого Янічка, народилась 3 липня 1922 р. в м. Кутно. Усі її документи були втрачені під час пожежі». Цей документ був засвідчений печаткою нотаріуса, і Лія стала польською дівчиною. Потім Юрек Новаковський умовив польського католицького священика охрестити її як Кристину Броневську. Священик надіслав їх до іншого католицького священика, який обвінчив їх 30 грудня 1941 р. в с. Житин, що знаходилося неподалік.

Спочатку мати Юрека була настільки засмучена тим, що син одружився з єврейкою, що не дозволяла молодій парі жити з нею в центрі Рівного. Це рішення виявилось щасливим, тому що навряд чи вдалося б зберігти таємницю в місті, де Лію Бодкер добре знали. Отже, подружня пара переїхала у Здолбунів, місто за 12 кілометрів на південний захід, де вони знімали кімнату, а Юрек знайшов роботу у компанії *Zentralhandelsgesellschaft Ost GmbH*, яка займалась постачанням продуктів на фронт. Юрек Новаковський згадував: «Моя робота в цій установі, яка займалась постачанням харчів, була корисною, оскільки я міг приносити додому зайві продукти... Борошно користувалось попитом, і я продавав його. Завдяки цьому ми могли придбати інші продукти, що були необхідні для життя... У цьому відношенні ми жили досить непогано в цей перший період окупації і могли допомагати родині та друзям. Гірше було із одягом та взуттям, які ми не могли собі дозволити» [8]. 10 жовтня 1942 р. Кристина народила сина – Єжи Новаковського.

Юрек Новаковський залишив опис їхнього життя у Здолбунові і Рівному в якості біженців:

Кристина і я намагалися жити настільки нормальним життям, наскільки це було можливо, ми не відсторонювались від громадського життя, оскільки це могло викликати підозри. Кристина заходила до швачки, яка шила сукню або кроїла пальто. Ми ходили з маленьким

Єжи гуляти в парк поблизу або в гості до друзів. Час від часу я ходив випивати із друзями. Таким чином можна було дізнатись про багато новин окупаційного життя. Щоденна праця і різні справи давали можливість забути про постійну загрозу. А небезпек все ще було багато, підрозділи німецької поліції разом з українською поліцією та угорськими армійськими патрулями перевіряли будинки, зупиняли людей на вулицях і забирали молодих, щоб вивозити на роботу до Німеччини. Українські націоналісти також були небезпечними, вони жорстоко вбивали польське населення в навколоишніх селах. Плітки та доноси наших сусідів- поляків також були небезпекою, ми чули про доноси на людей, які переховували євреїв [9].

Коротко кажучи, вони жили в постійному страху, що про них дізнаються та донесуть. «Були чутки, що про євреїв, які переховувались, доносили німцям навіть на нашій вулиці» [10]. За перший рік молода сім'я переїжджала чотири рази, намагаючись уникнути підозрілого ока сусідів. Юрек додає у своїх спогадах: «Пишучи це, я навмисно не опишу вуличних розстрілів, страт ташибениць, з чим я постійно стикався під час окупації. Я не говорив Кристині про багато таких страшних речей під час окупації» [11]. Кристина мала арійський вигляд, особливо коли одягала хустку. Вона також мала бездоганну [польську] вимову [без помітного єврейського акценту]. Вона зберігала спокій та самовпевненість, сперечаючись із сусідами, що розвіювало будь-які підоозри. Багато поляків-антисемітів настільки їй довіряли, що висловлювали в її присутності свої нав'язливі думки про євреїв. Проте щоденне життя було сповнене напруги. Були часті поліцейські перевірки в будинках, а по місту українські націоналісти вбивали польські родини» [12].

Іншою проблемою стало те, що у 1943 р. на Волині було небезпечно бути не тільки єреем, а ще й етнічним поляком, оскільки фанатичний український націоналізм призвів до зростання нападів на етнічних поляків. Старша сестра Юрека Марися була вбита у 1944 р. українськими націоналістами – «бандерівцями», коли пішла купувати їжу для своїх співробітників [13]. Здолбунів був звільнений радянською Червоною армією 3 лютого 1944 р., і родина переїхала назад до Рівного.

Місто постійно бомбили протягом декількох місяців, 80 % міста німецькі бомби зрівняли з землею.

Якщо це взагалі можливо, то цей період був навіть важчим за всі роки війни. У червні 1944 р. Юрека Новаковського призвали служити до партизанського з'єднання під керівництвом Сидора Ковпака, видатного радянського партизанського лідера. Його звільнили з військової служби у грудні 1944 р. після серйозного ушкодження правого ока. У кінці червня 1945 р. уся родина Новаковських переселилась у Польщу, у м. Битом у Сілезії [14].

Створення та знищення рівненського гетто

Після 9 листопада 1941 р. близько чверті довоєнної кількості євреїв Рівного – 7 500 – 8 000 чоловік – залишились живими в місті. Відразу після масового вбивства в Сосонках помешкання та майно усіх євреїв було конфісковано, а євреї, які залишились у Рівному з дійсними робочими посвідченнями і до трьох членів їх родин, були переселені у знову створене єврейське гетто в північно-західній частині Рівного, неподалік від в'язниці гестапо на вулиці Білій. Абрам Кіршнер пригадував:

Наступного дня, коли я повернувся до роботи, виявилось, що я залишився без бажання жити та працювати після втрати близьких мені людей. Коли *Arbeitsleiter* [керівник на роботі] підійшов і побачив, як ми всі просто стояли, глибоко замисливши, він сказав, що така ж сама доля, що спіткала наших батьків, чекає і на нас.

Через декілька днів вони почали створювати у Рівному єврейську частину. Вони втиснули усіх євреїв, що залишилися (8 000), у декілька найгірших вулиць, і ми зрозуміли, що навіть для нас смерть була неминучою. Оскільки не було куди тікати, між нами почали ходити думки про самогубство. Дехто з нас озброювався рушницями та гранатами, які залишилися від радянської армії, інші почали будувати підземні сховища [15].

Фото 3.2 Рейхсміністр Альфред Розенберг в'їжджає в Рівне 22 червня 1942 р., щоб відсвяткувати річницю війни з Радянським Союзом.

Джерело: YIVO Institute for Jewish Research, Nusya Roth Collection, RG1871.

Переконаний, що він буде вбитий, питання лише коли, Кіршнер втік із рівненського гетто і переховувався до кінця війни у Клевані.

У липні 1942 р. більшість єврейського населення Рівного, що ще залишалось, вивезли за 36 кілометрів на північ до Костополя та Прохурова, де вони були вбиті під час декількох акцій [16]. 13 липня 1942 р. Герман Грабе, німецький інженер фірми Jung A.G. розташованої поблизу Здолбунова, став безпосереднім свідком знищення рівненського гетто:

Ввечері цього дня я приїхав до Рівного і зупинився з Фрішом Айнспорном перед будинком на Банхоффштрассе, у якому спали єврейські працівники моєї фірми. Незабаром після 22:00 гетто було оточене великим загоном СС і втричі більшою кількістю української міліції. Потім включили прожектори, які були встановлені в гетто та навколо нього. СС та міліція групами по 4–6 чоловік заходили або намагались зайти у будинки. Там, де двері та вікна були засунуті і господарі не відповідали на стук, есесівці та міліція вибивали вікна,

виламували двері ломами і заходили в будинки. Людей, що жили там, виводили на вулиці, незважаючи на те, одягнені вони чи знаходяться в ліжку. Оскільки єреї в більшості випадків відмовлялися залишати будинки і чинили спротив, есесівці та міліція застосовували силу. Ім це вдавалась – із ударами батогів, стусанами та прикладами вони звільняли будинки від мешканців. Людей виганяли з будинків настільки швидко, що в декількох випадках маленькі діти залишались у ліжках. На вулиці жінки плакали за своїми дітьми, а діти за батьками. Це не зупиняло есесівців, і вони гнали людей дорогою біgom, били їх, поки не досягали вантажного потягу, що чекав на них. Вагон за вагоном заповнювались, постійно лунали крики жінок та дітей, тріск батогів та постріли.

Оскільки декілька родин забарикадувались у міщих будинках, двері яких було неможливо розтрощити ломами, ці будинки почали підтримувати гранатами. Гетто було розташовано поблизу від залізниці, тому молодші намагались втекти через колії та маленьку річку, щоб залишити район гетто. Ця територія не освітлювалась прожекторами, тому там запускали сигнальні ракети. Усю ніч ці побиті, загнані та поранені люди йшли освіченими вулицями. Жінки несли на руках своїх мертвих дітей, діти за руки і за ноги тягли та волокли своїх мертвих батьків до потягу. Знову і знову було чутно крики: «Відкривайте двері!» «Відкривайте двері!» – луною розносилося по гетто.

Близько 6-ї ранку я відійшов на деякий час, залишивши Айнспорна та декількох інших німецьких працівників, які прийшли на той час. Я подумав, що найбільша небезпека минула і можна було ризикнути відійти. Незабаром після того, як я пішов, українська міліція зайдла в будинок № 5 на Банхоффштрассе і забрала сімох єреїв на збірний пункт у гетто. Коли я повернувся, мені вдалося запобігти тому, щоб забрали інших єреїв. Я пішов на пункт збору, щоб забрати тих сім людей. На вулицях, якими я йшов, я бачив десятки трупів різного віку і обох статей. Двері будинків були відкриті, вікна розбиті. Предмети одягу, черевики, панчохи, піджаки, кашкети, пальта та інші речі лежали на вулиці. Біля рогу одного з будинків лежало немовля віком менше року із розбитим черепом. Кров та мозок були розбризкані на стіні дому за немовлям. Дитина була вдягнута лише у маленьку сорочку. Командир СС майор Путц ходив вперед-назад перед лінією з 80–100 чоловіків-єреїв, яких змусили присісти на землю. Він мав важкий батіг у руці. Я підійшов до нього і показав письмовий дозвіл від *Stabsleiter* [завідуючого персоналом] Бека із вимогою звільнити сімох чоловіків, яких я віпінав серед тих, хто сиділи на землі. Д-р Путц

був розлючений папером Бека, його неможливо було переконати відпустити тих сімох людей. Він обвів рукою навколо площини і сказав, що усі, хто вже потрапив сюди, звідси не вийдуть. Хоча він і був злій на Бека, він наказав мені не пізніше 8-ї години забрати людей з будинку № 5 на Банхоффштрассе. Коли я відійшов від д-ра Путца, я помітив український селянський віз з двома кіньми. На ньому лежали мертві із вже закляклими кінцівками. Ноги та руки стирчали із возу. Віз рухався до вантажного потягу. Я забрав до Здолбунова 74 євреї, які залишились зачиненими в будинку.

Через декілька днів після 13 липня 1942 р. районний комісар Здолбунова Георг Маршалл зібрав керівників фірм, наглядачів залізниці та керівників організації Тодта і повідомив, що фірми мають підготуватись до «переселення» євреїв, яке мало відбутись майже негайно. Він згадав погром у Рівному, де усі євреї були ліквідовані, тобто розстріляні біля Костополя [17].

Під час першої ночі, коли почалась остаточна ліквідація рівненського гетто, Варварі Барац та її донці вдалося втекти і сховатись у помешканні друга родини Якова Сухенка. Барац пригадувала з особливою огидою, що в той час, коли вони були у скорботі через знищенння євреїв, у сусідки Сухенка, яка була німкенею, відбувалась весела вечірка: «У той самий час, [коли ми чули крики євреїв], у помешканні німкені святкували, було чутно музику і танці» [18].

Рівненське гетто було ліквідоване під час остаточної акції в серпні 1942 р. «Об 11-й вечора українська поліція та німецька армія оточили гетто, вели євреїв пішки і завантажували у вагони, що везли їх у невідомому напрямку. Маленька група євреїв втекла до інших міст із арійськими документами, деякі до інших гетто» [19]. Опечатаний потяг рушив до місця розстрілу неподалік або до інших гетто, які були ліквідовані у наступних операціях.

Слідчі Надзвичайної державної комісії відслідкували останні дні рівненських євреїв до їх ліквідації в серпні і вересні 1942 р. 25 серпня 1942 р. німецькі підрозділи та українська міліція знищили близько 3 000 євреїв у Березному [20]. Після масового вбивства спеціальний підрозділ із восьми німецьких поліціантів та декількох місцевих українських міліціантів звернувся до місцевої громади за допомогою, щоб знайти євреїв,

які ще залишались: «Хто хоче отримати кілограм солі і півкілограма цукру, має видати євреїв» [21].

25 вересня 1942 р. в селі Олександрія поблизу Рівного декілька місцевих українців стали свідками того, як привезли дві повні вантажівки радянських військовополонених і змусили копати велику яму приблизно за 500 метрів від залізничного мосту, у місці, що було відоме як «поле священика» [22]. Тієї ночі українська міліція прибула з містечок та сіл поблизу: з Тучина, Клеваня і Костополя [23]. Після того село оточили озброєні солдати і міліція. Тієї ночі, налякані тим, що вони будуть страчені, багато євреїв спробувало втекти, але більшість була застрелена міліцією, яка охороняла територію. Наступного дня 43-річний український тесля Іван Морозюк спостерігав акцію вбивства євреїв.

Наступного дня вони зібрали усіх євреїв на площі і почали відбирати коштовності: каблучки, годинники, браслети. У той час я спробував піти звідти, сказавши, що потрібно копати картоплю, але я не мав лопати, отже вони затримали мене і повели з усіма іншими. Вони повели усіх до Святського лісу, на поле священика. Усім з лопатами, і мені серед них, наказали йти до кущів. Коли ми рушили до кущів, вони виставили охорону між нами та ямою. Потім німці схопили усіх жінок і змусили їх повністю роздягнутись. Одна єврейка, Чехман, пронизливо кричала, благаючи їх дозволити попрощатися з чоловіком, і німець дуже сильно вдарив її.

Коли усі жінки роздягнулися, їх загнали в яму, а ми, ті, хто стояв поблизу, чули крики жінок та дітей і автоматні постріли. Потім почали роздягатись чоловіки. Три молоді єврейські хлопці пішли збирати все, що було у них в кишенях, і потім цих чоловіків загнали у ту ж саму яму.

Потім німець наказав нам поховати [мертвих], ми вже відходили, коли привели ще 20 євреїв і нам наказали йти. Коли [останні євреї] почали роздягатись, я побіг яром крізь ліс до свого племінника, який жив неподалік [24].

53-річна українка-вдова Агафія Ковал'чук додає, що «після масового розстрілу [українська міліція] знову почала проводити обшуки по помешканнях [єврейського гетто] та рейди у лісі, шукаючи євреїв. Вони затримали ще близько 100 людей, яких

привели до річки Горинь і розстріляли там» [25]. Ковальчук упізнала декількох міліціантів, які були задіяні в масовому вбивстві: начальник поліції Павло Гаврилюк, його замісники Олександр Онищук та Павло Семенюк, а також Олександр Остапович, Юрій Моркуп та багато інших [26]. Було вказано, що Онищук відзначався особливим садизмом. Ковальчук засвідчила, як він схопив одного старого єрея і вимагав від нього: «Віддай мені своє золото!» Коли виявилось, що у єрея не було золота, Онищук схопив його за бороду і вирвав її разом зі шкірою, після чого вирізав хрест у єрея на чолі [27]. У жовтні 1 700 єреїв були розстріляні в яру в селі Старомильськ поблизу Здолбунова [28].

Від тої дати й надалі Рівне та околиці офіційно були *Judenrein* – «очищеними від єреїв». Ліквідація інших гетто на території рейхскомісаріату «Україна» тривала ще сім місяців, і до кінця квітня 1943 р. більша частина України була так само офіційно «очищена від єреїв».

Єврейські привиди, «що літають у світі сутінок»

В оповіданні Ісаака Башевіса Зінгера «Весілля у Браунсвіллі» д-ра Соломона Марголіна відвідує привид його коханої Райзель, яка була вбита нацистами з усією своєю родиною в Польщі. Шокована, писав Башевіс Зінгер, «очевидно Райзель не усвідомлювала свого власного стану. Він чув про такий стан – як він називався? Політ у світі сутінок. Астральне тіло блукало у напівсвідомості, відділене від тіла, не в змозі досягти свого місця призначення, прив'язане до ілюзій та суети минулого» [29]. Уцілілий Марголін був заражений відчуттям провини. «Усі ми в дійсності мертві, якщо хочете це так назвати. Нас знишили, стерли. Навіть уцілілі носять смерть у своїх серцях». «Він страждав від пригніченого стану, і страх смерті переслідував навіть його сни». Проте якимось чином йому вдалося знайти спокій, прив'язавшись до привиду втраченого кохання.

Трагічна доля рівненських євреїв переслідувала і все ще переслідує небагатьох уцілілих та їхніх нащадків. Як і багато інших євреїв Рівного, Мейр Ауксмен врятувався від рівненського Голокосту лише тому, що був заарештований у 1940 р. і провів роки війни в радянському таборі в Сибіру. Відступаючи із радянськими військами в 1941 р., він був заарештований і ув'язнений за сіонізм. Під час війни до Ауксмена доходили чутки, що усі євреї Рівного загинули. Коли він зрідка зустрічав у таборі людей з Рівного, «ми часто оплакували долю наших братів і відкривали один одному серця, прагнучи помсти». Найперше і найбільше Ауксмен бажав відплати. Він повернувся додому невдовзі після війни. «Повсюди були ознаки руйнування та опоганення. Я приїхав на залізничний вокзал, і переді мною відкрилось місто, яке ніби зазнало землетрусу. Цілі квартали були знищені, лише фундаменти будівель та уламки каменю залишались свідками руйнування. Проходячи вулицями і дивлячись на перехожих, я не бачив жодного єврея» [30].

Мейр Розенбойм ховався в Рівному під час окупації в помешканні друга – етнічного чеха. Після того, як на нього зробив донос у поліцію знайомий етнічний українець, він уникнув арешту і переховувався у виритому підземному сховищі під скритою сіна поблизу чеського села [31].

На відміну від багатьох євреїв, Кристина Новаковська не стала змінювати своє ім'я на передвоєнне Лія Бодкер. Мабуть, у своєму серці вона померла разом зі своєю родиною того холодного дня в листопаді 1941 р., щоб відродитись для наступного життя як полячка Кристина Новаковська. Мабуть тому, що у них з Юреком 10 жовтня 1942 р. у Здолбунові народився син Єжи, і, налякана антисемітизмом у Польщі після війни, вона вирішила приховувати своє єврейське походження. У сімейних альбомах Новаковських є багато фотографій Кристини. Є декілька передвоєнних фотографій, але під усіма портретами ім'я Лії Бодкер її власною рукою було виправлене на «Кристина Новаковська».

У 1960 р. Кристина Новаковська відвідала будинок родини Бодкер у Рівному. Їй вдалося пройти будинком, де вони мешкали.

Вона розмовляла з багатьма довоєнними сусідами неєврейського походження, а також із небагатьма євреями, які до того часу жили там. Коли вона йшла тими помешканнями, щоб повернути старі спогади, Кристина Новаковська бачила меблі родини Бодкер, які забрали з їхнього дому у 1941 р. [32]. Неочікувана знахідка речей з її похованого минулого спустошила її.

Юрек та Кристина Новаковські розлучились у 1956 р. Кристина врешті-решт емігрувала до Швейцарії, де працювала бібліотекаркою в Цюріху. Її син Єжи писав: «Вона дійсно користувалась своїм ім'ям часів війни – Кристина, – я думаю, частково щоб захистити мене. Я думаю, що деякі із страхів часів війни так і не залишили її. Проте, старіючи, вона все частіше поверталася до своїх єврейських коренів. Вона приїдналась до релігійної громади і обрала єврейське кладовище у Цюріху, де вона і похована. На її могильному камені – єврейське та польське імена, а також імена її батьків та сестри» [33].

Єврейські привиди та місця, де вони живуть

День – для живих, ніч – для мертвих.

Стара польська приказка

Усі місця, де відбувалось насильство, мають особливе значення для наступних поколінь. У випадку з Рівним незабаром після війни було докладено злагоджених зусиль для того, щоб «забути» про те, що близько 23 500 жертв масового вбивства лежать поховані на околиці одного з головних міст України, лише в декількох сотнях метрів від головної траси на Київ. Ранні післявоєнні пам'ятники були занедбані, і більшість з них була зруйнована у випадкових актах антисемітизму. Протягом наступних 46 років радянської влади місце було офіційно забутим, на могилах виросли дерева і кущі. Існувало декілька проектів відродження, від яких потім відмовлялись.

Астрофізики присвячують своє життя тому, що неможливо побачити. Нікому ще не вдалося побачити межу Всесвіту, але астрофізики можуть вирахувати її існування. Ніхто ніколи не бачив чорну діру, але астрофізики можуть встановити її існування через вплив на оточуючі зірки.

Так само сучасна Україна є землею із суперечливою історією, місцем, де багато хто або заперечує Голокост, або применшує його значення як невід'ємної частини української історії. Слово «Голокост» в Україні частіше використовують, щоб позначати Голодомор, – голод 1932–1933 рр., який багато українців вважають прямим результатом сталінської політики геноциду щодо українців. Пам'ять про долю євреїв України під час війни була великою мірою похована разом із єврейськими загиблими.

Проте на фоні української короткозорості щодо українського минулого є фізична реальність із пам'ятками, які не хочуть залишатись похованими. Р. Кліфтон Спарго зазначив, як «світ природи включає в себе насильство, яке він бачив і буквально ніс на собі, сам ліс пам'ятає звірства, які сталися в ньому» [34]. Протягом перших 20 років пострадянської історії України знаходити масові поховання стало звичайною справою, і українська судова наука глибоко розділилась між національними інтерпретаціями, які загалом приписують ці знову знайдені могили скоріше радянським, ніж нацистським звірствам.

Культурний вплив усіх цих померлих, що поховані так близько від українських міст, містечок та селищ, ще не був предметом вивчення. Невважаючи на присутність багатьох масових поховань поблизу від місця проживання населення, життя йде, і люди майже не знають про наявність пам'яток, які могли б поставити під сумнів багато їх уявлень про українське минуле. Радянське керівництво систематично руйнувало та не давалоувічнити пам'ять загиблих євреїв, докладаючи активних зусиль, щоб «замостили бруківкою» місця єврейських страждань чи українського єврейського минулого [35]. Лише в 2013 р. адміністрація Львова вирішила офіційно зупинити використання єврейських могильних плит для вимощування доріг [36]. Так

багато руйнування, але руйнування з певною метою – знищити артефакти і разом з ними пам'ять, яку вони зберігають.

У м. Бібрка, за 27 кілометрів на південь від Львова, радянські військові знесли бульдозерами місцеве єврейське кладовище і збудували поверх нього казарми. У Львові був побудований дитячий садочок на місці, де були розстрільні ями Янівського табору, де під піском лежать тіла десятків тисяч єврейських жертв. Коли цей район у 1945 р. оглядала радянська Надзвичайна державна комісія, радянські інженери знайшли цілий ставок із рідини людських тіл декілька метрів глибиною, який просочувався крізь пісок на поверхню. «У літню спеку трупи лежали близько до поверхні, швидко розкладаючись, даючи такий сильний сморід, що було неможливо підійти до могил» [37]. У великий синагозі Рівного, яка під час війни була перетворена на сортувальний склад конфіскованого єврейського майна, зараз знаходиться модний фітнес- і торговельний центр «Олімп». Територія площі Грабник біля Покровського собору є прикладом занедбаного району міста. Немає жодного пам'ятного каменя чи знака, що позначав би існування рівненського гетто в північно-західному районі Рівного «Воля». Единим винятком забутих спогадів про єврейське минуле Рівного є Сосонки, де в 1991 р. міжнародні єврейські організації збудували меморіал. Проте зараз ця територія заросла зеленню та її торкнулась занедбаність, вона стала об'єктом частих антисемітських підпалів і пограбування могил. На противагу на місці гестапівської в'язниці на вулиці Білій є гарний меморіал, про який добре піклуються, але він присвячений «52 000 чоловіків та жінок, що загинули тут», без згадки, що багато з цих жертв були євреями. Занедбана пам'ять.

Забута історія: єврейські місця Рівного сьогодні

Незважаючи на усі спроби стерти минуле, кістки єврейського Рівного відмовляються залишатись похованими, тіла відмовляються залишатись захованими, а артефакти самі по собі знаходять спосіб нагадати живим невимовну та жахливу правду про безславні сторінки української історії.

Фото 3.3 Сучасний вигляд Великої синагоги Рівного.

Фото 3.4 Сучасний вигляд площі Грабник, що прилягає до собору св. Стефана.

Єврейський фольклор, багатий на демонів, големів та злих духів, створив на диво мало привидів Голокосту [38]. Проте в Рівному та навколо нього однією з найбільш стійких міських легенд (поширеніх і сьогодні) є єврейські привиди, жертви Голокосту, які переслідують місто до цього дня. Багато людей вірить, що радянським зусиллям «замостили» ліс у Сосонках, де поховані 23 500 єврейських чоловіків, жінок та дітей, напряму перешкоджали втручання надприродних сил: єврейські привиди не дозволяли, щоб це місце було забутим. І зараз є численні описи єврейських привидів, які з'являються на 4-кілометровому шляху від Покровського собору на Грабнику до масових поховань у Сосонках.

Фото 3.5 Єврейський меморіал у Сосонках, збудований завдяки ізраїльським та міжнародним єврейським пожертвам у 1991 р. (зараз занедбана територія, що заросла бур'янами), часто стає ціллю антисемітських підпалів та грабіжників могил.

Фото 3.6 На противагу збудований у радянський час монумент на місці в'язниці гестапо та масових поховань на вулиці Білій підтримується у гарному стані. На гранітному хресті, що позначає місце, є згадка про «52 000 чоловіків та жінок», які загинули тут, але не згадується, із чого багато з них були євреями.

Джерело: фотографії Джареда Мак-Брайда, Рівне, серпень 2007 р.

По всій Німеччині, Польщі та Україні, де мільйони євреїв загинули насильницькою смертю, є багата і широко розповсюджена культура єврейських привидів, які до цього дня продовжують переслідувати землі своїх вбивць. Як написала польська фольклористка Аліна Цала, відповідно до поширених польських вірувань «надприродні сили захищали єврейські священні місця: синагоги, кладовища і навіть місця, де вони колись були розташовані» [39]. В основі цих міських легенд про надприродний вплив лежить глибокий шар післявоєнної популярної культури. За думкою соціолога Ейвері Ф. Гордона:

Привид – це на просто померла чи зникла людина, а соціальна фігура, і дослідження її може привести до глибин, де історія і суб'єктивізм створюють соціальне життя... Переслідування привидами впливає на

нас, іноді проти нашої волі, і завжди трохи магічно веде нас до структури відчуття реальності, яке ми сприймаємо не як чисте знання, а як пізнання, що трансформує [40].

Переслідування привидами за визначенням є проекцією невирішених проблем минулого. Серед найбільш сумновідомих місць появи єврейських привидів у сучасній Польщі є Муранов, район у Варшаві, який став єврейським гетто і який був повністю знищений після повстання у варшавському гетто у квітні 1943 р. Це священне місце було звеличене безсмертними словами уцілілого єрея Юліана Тувіма «Ми, польські євреї» у 1944 р.:

Ми, польські євреї... То, може, не «Ми, польські євреї», а «Ми, примари і тіні помордованих братів наших, польських євреїв»... Ми, польські євреї... Ми, вічно живі, ті, що загинули в гетто і тaborах, і ми, примари – ті, хто з-за морів та океанів повернемось до країни і будемо серед руїн лякати своїми тілами і начебто вцілілими душами. Ми, знову в катакомбах, у «бункерах» під бруківкою Варшави, тупцюючі в смороді каналізації, на позив наших співмешканців – щурів [41].

Наслідуючи Анрі Лефевру, історик Одрі Малле назвала територію варшавського гетто, яка зараз відома як район Муранов у Варшаві, *espace vesci* – місцем, яке є і уявним, і живим [42]. Вона знайшла численні епізоди появи привидів у Муранові: «Згідно місцевих переказів, єврейські привиди переслідують Муранов від закінчення війни» [43]. Серед таких місць із привидами – хмарочос, розташований навпроти Єврейського історичного інституту Варшави. У зведеній на місці колишньої великої синагоги будівлі є привид рабина, який постійно з'являється з того часу, як у 1976 р. розпочалось будівництво. «Будівництво вежі тривало 15 років, і місцеві забобони говорять, що така затримка спричинена прокляттям, яке наклав колишній рабин синагоги» [44]. Малле розповідає, що майже кожна людина, яку вона зустрічала в районі Муранов, може розповісти лякаючу історію про привиди цього району: кошмари єврейських привидів, які розхитують ліжка та душать людей у них, пронизливі крики, від яких стигне кров, безтілесні голоси [45]. Поява розлючених єврейських привидів є звичною по всій Польщі під час таких свят, як День усіх святих, 1 листопада.

Вроцлав зазвичай вважають польським містом, у якому найбільше привидів. Британський журналіст розповідав: «Коли Червона армія взяла Вроцлав в облогу у 1945 р., нацистське командування перетворило місто на фортецю, готичні катівні під Партизанським пагорбом використовувались як штаб-квартира. Пронизливі крики досі чутно в її коридорах» [46]. У 2009 р. на цьому місці відкрився популярний нічний клуб, який іронічно називають *Провокація*, місце, «де живі зустрічаються з мертвими». Привиди загиблих жертв радянського та німецького насильства переслідують катакомби та вулиці Одеси, гуртожитки університету в Харкові, ... майже усі місця, де євреї колись жили і гинули насильницькою смертю під час та після Другої світової війни. У м. Лодзь місцеві жителі розповідають, що чують стогн євреїв, яких нацисти змушували працювати та вбивали в останньому будинку на вулиці Попъолій [47]. У с. Горай, у Південно-Східній Польщі поблизу Любліна, місцеві жителі неодноразово повідомляли, що бачили лева на єврейському кладовищі, вони вважають його єврейським привидом, який охороняє єврейські могили. На тому місці, де євреї зігнали для депортації восени 1939 р., місцеві жителі постійно бачать єврейських привидів, які палять свої довгі люльки, коли проходять маленькою вуличкою до місця, де зараз стоїть каплиця Святого Яна Непомуцького (поблизу муніципального культурного центру) [48].

Неподалік від с. Горай (воєводство Ізбиця, Польща), яке розташоване за 250 кілометрів на захід від Рівного, під час війни було транзитне гетто для євреїв, яких відсилали до «тaborів смерті» у Белжеці та Собіборі. Внаслідок цього у 1942 р. євреї становили 93 % місцевого населення. Журналіст Малгожата Масковяк описувала містечко таким чином: «Протягом десятиріч'я Ізбиця була місцем, де відлуння кошмарів часів війни поєднувалось із надприродною присутністю минулого». Найбільш відомим своїми привидами в Ізбиці є будинок, який зведений на місці масового поховання загиблих євреїв. «У будинку ви можете почути пронизливі крики дітей і кроки

сходами». Свідки стверджують, що бачили, «як по стінах будинку тече кров і вночі чули плач дітей. Іноді можна почути удари кулака по склу» [49].

Що означають усі ці легенди про єврейські привиди у Південно-Східній Польщі та Західній Україні? Найкраще це пояснює Ейвері Гордон: «Привиди означають, що події ще не добігли свого кінця» [50]. Минуле Голокосту євреїв в Україні ще не закрито. У своєму есе «Єврейські привиди Польщі» Рут Віссе прирівняла втрату євреїв у польській культурі та історії до втрати кінцівки: «Деякі поляки зараз вважають євреїв фантомною кінцівкою, яка була ампутована і створює ілюзію своєї присутності. Проте євреїв більше немає тут» [51]. Джонатан Шорш підкреслив важливість поєднання нав'язливої думки про єврейських демонів із жертвами Голокосту, які не хочуть залишатись похованими: «Навколо чорної діри колективної травми, що спотворює самі закони природи, дуже важко упіймати межу між ілюзією та реальністю, між присутністю та відсутністю. Переслідування привидами є «таким особливим випадком поєднання видимого й невидимого, мертвих і живих, минулого та сьогодення» [52].

Тиск історії: «навіть уцілілі несуть смерть у своїх серцях»

Я не сплю уночі, я не можу спати уночі.
Мене постійно переслідують привиди.

Шимон Сребнік, колишні в'язень гетто у Лодзі [53]

Історії про привидів переслідують покоління неєврейського населення України, створюють населені привидами місця, які залишаються священними або навіть страшними для більшості українців. Але більш реальні привиди – тиск невідправленого та жахливого минулого – переслідують і євреїв також.

Це переслідування проявляється в різних формах. Після радянського визволення Рівного у 1944 р. уцілілий Едуард Розенберг дізнався, що український член німецької СД Зубков зробив донос на нього, його дружину і родину, усі були заарештовані і потім розстріляні в Сосонках. Розенберг дізнався, що Зубков та його сім'я втекли з німецькою СД до Любліна. «Я був особливо зацікавлений у тому, щоб відслідкувати його [Зубкова] і помститися за смерть своєї дружини та родини, які були розстріляні після його доносу» [54]. Така ж сама жага помсти переслідувала інших уцілілих євреїв протягом десятиріч [55]. Лейбель Гальперін – хлопець, який виповз з-під мертвих з ями в Сосонках, – приїдався до партизанського загону у 1942 р. для того, щоб відплати тим, хто знищив його родину: «Я вів війну і мстився [за страждання], але мое серце все ще не заспокоїлось» [56]. Коли ми читаємо такі історії з Рівного, ми просто кричимо, вимагаючи правосуддя. Але де ми можемо знайти правосуддя після таких невимовних страждань, які неможливо навіть уявити? Лоуренс Лангер підняв це питання з особливою гостротою:

Дозвольте мені розпочати із конкретних деталей, оскільки я переконаний, що усі спроби увійти в сумний всесвіт Голокосту мають починатись із прямого зіткнення з нічим не прикрашеними злочинами. Нещодавно я спостерігав свідчення уцілілого із гетто Каунаса. Він говорив про так звану *Kinderaktion* (дитячу акцію), коли німці зганяли усіх дітей (і багато старших людей) і забирали їх до розташованого неподалік Дев'ятого форту для страти. Свідок був присутнім у кімнаті, коли есесівець увійшов і наказав матері віддати однорічну дитину, яку вона тримала в руках. Вона відмовилась віддавати дитину, тоді він скочив немовля за щиколотки і розірвав навпіл на очах у матері.

Коли я чую такі історії, які, на жаль, не є винятковими, а ілюструють сотні подібних випадків, я реагую з однаковою стриманою недовірою, частково через внутрішній жах від таких випадків, а також тому, що це порушує мое розуміння того, яким має бути життя. Я намагаюсь уявити реакцію тих, хто був там – матері, свідка і вбивці, – більше того, я запитую себе, що нам робити з цією інформацією, яким чином ми можемо передати її в історичних чи художніх оповідях, які пізніше

спробують надати якесь пояснення такому опоганенню? Куди ми маємо вписати це в історію людства? Як ми можемо приписати такі звірства людству і визначити їх як універсальну схильність до зла, що притаманна усьому роду людському?

Ні, ми не можемо: нам потрібна нелюдська історія, яка містила б такі вчинки; нам потрібне визначення нелюдської спільноти, яке існувало б на противагу іншим соціальним відносинам, але за відсутності такого визначення ми за умовчанням звертаємося до більш традиційних форм вираження. Результати можуть бути більш комфортними, але яку ціну ми маємо заплатити за цю комфортність? Альтернативою є почати приймати реальність, що виходить за межі будь-якої філософії чи системи мислення, які ми розвинули протягом нашого існування, і зрозуміти значення цього, куди б це нас не привело [57].

Усіх нас переслідує несумісність жахів Голокосту із нашим власним внутрішнім відчуттям цінності життя.

Таким чином привиди минулого і серед євреїв, і серед неєврейського населення не залежать від того, чи людина безпосередньо пережила Голокост у Рівному. Те, що пережили уцілілі під час Голокосту, перетворилось у більш широкий досвід, який поділяють інші. Ізраїльський письменник Амос Оз присвятив книгу спогадів «Повість про любов та темряву» своїй матері Фані Клаузнер, яка закінчила життя самогубством у січні 1952 р., у віці 38 років, коли її сину було лише 12. Батько Фані Клаузнер перед війною мав млин у Рівному, але усій родині вдалося емігрувати до Ізраїлю в 1934 р. Хоча вона та її родина не були безпосередніми свідками найтірших жахів війни, Фаню все життя переслідували уявні спогади про жахливе вбивство майже 24 000 євреїв у Сосонках «серед гілок, пташок, грибів, смородини та ягід». Вона не могла втекти від криків агонії близьких людей, яких вона втратила під час війни. Амос Оз згадував:

Серед безпосередніх причин того, що моя маті відмовилася від життя, був тиск історії, особиста кривда, психологічна травма і страх перед майбутнім. Моя маті увесь час мала якісь передчуває, ймовірно через психологічну травму від Голокосту. Можливо вона відчувала – те, що сталося з євреями в її рідному місті, пізніше станеться і тут [в Ізраїлі],

що буде загальна різанина. Вона не хотіла ділитись цим з маленьким хлопчиком, хіба що опосередковано, за допомогою оповідань та казок, книжок, які вона читала, із світоглядом у дусі Шопенгауера, від якого волосся піднімалось сторчки.

На кінець 1951 р. депресія Фані набула серйозної форми. Вона померла у відчай, блукаючи вулицями Тель-Авіву, врешті-решт прийнявши смертельну дозу транквілізаторів, щоб змусити замовчати пронизливі крики рівненського гетто [58].

Привиди переходят від живих та мертвих до їхніх нащадків. Психологи спостерігають переслідування привидами протягом поколінь і їхній вплив на потомство уцілілих під час Голокосту. Тиск минулого на живих найкраще описаний журналістом з Філадельфії Девідом Лі Престоном, сином уцілілих під час Голокосту. Його мати була підлітком з містечка Турка, вона пережила війну в підземеллях Львова. Його батько, який вижив у концтаборі Аушвіц, був рівненським євеєм, який отримав стипендію для вивчення хімії у Франції. Престон поетично описує, як трагічний досвід Голокосту його батьків продовжував переслідувати його в щоденному житті:

Я не можу розлучитись із Голокостом. Коли я йду на концерт симфонічного оркестру, я бачу перед собою півколо єврейських музикантів, яких змушують грati в концтаборі Белжець, де були вбиті мої дідусь та бабуся і ще 600 000 інших єреїв. Коли я їду потягом, я стаю своїм батьком, якого з іншими живими та мертвими везуть у товарному вагоні в Аушвіц. У кабінці душу спортзалу я з моїми дідусем та бабусею у газовій камері, куди їх вели прийняті «душ». Коли приходить поштар – він той поштар, що чекав біля будинку родини моєї матері в містечку Турка, коли за ними прийшли, потім він виносив речі їхньої родини. Гуляючи в лісі, я разом з батьками свого батька та іншими єреями Рівного, яких зігнали в ліс і наказали вирити рови перед тим, як розстріляти з кулемета [59].

Для деяких уявлення Голокосту заміщає, обрамовує і визначає саме життя. Менахем З. Розенсафт пояснює тиск пам'яті наступним чином: «Багато, якщо не більшість дітей та онуків уцілілих під час Голокосту живуть із привидами. Привиди переслідують нас так само, як вони переслідують цвінтари. Ми

несемо в собі тіні та відлуння мученицької смерті, яку самі не переживали і не бачили». Власний привид Розенсафта – це привид його брата Бенджаміна, якого він ніколи не бачив і який загинув у таборі Аушвіц в ніч 3–4 квітня 1943 р.: «З того часу, як померла моя мати в 1997 р., він живе в мені. Я бачу його обличчя у своїх думках, намагаюсь уявити його голос, його страх, коли двері газової камери зачинились, його останні слізи. Якби я забув його, він би зник... Ми, ті, кого переслідує минуле, маємо зараз передати наш спадок духів» [60].

Ббивці також переслідують єврейські привиди. Наприклад, у лютому 1942 р. генерал СС Еріх фон дем Бах-Зелевські повернувся до Берліна зі східного фронту, страждаючи від серйозного кишкового розладу. Начальник медичної служби СС доповідав Гіммлеру, що фон дем Бах «страждав від галюцинацій, пов’язаних із розстрілами євреїв, які виконував особисто» [61]. Інший випадок – це генерал військ СС Карл Вольф, який у 1945 р. був головно-командуючим німецької армії в Італії, а до того – начальником штабу Гіммлера. За твердженням історика Річарда Брейтмана, «на початку 1946 р. Вольфу поставили діагноз «параноя» і відправили у психіатричний заклад – він думав, що його переслідують єврейські демони» [62]. У Вольфа була манія, що єврейські привиди шукають помсти за його злочини, і в лютому 1947 р. його примусово ув’язнили в психіатричній лікарні [63].

Проте в той час як декого переслідує трагедія минулого, інші знаходять моторошні способи збагачення серед кісток загиблих євреїв.

Грабіжники могил та паплюження

Поет Андрій Вознесенський своїми страшними рядками в поемі «Рів» уперше привернув міжнародну увагу до моторошного пограбування місць масового вбивства євреїв під час Другої світової війни:

Тощий, как кочерга,
 Гамлет брал черепа
 и коронок выдёргивал ряд.
 Человек отличается от червя.
 Черви золото не едят.
 Ты куда ведёшь, ров?
 Ни цветов, ни сирот.
 Это кладбище душ – геноцид [64].

Пам'ятник, який був поставлений на місці масового вбивства в Сосонках у 1945 р., був очевидно зруйнований радянською владою. Абрам Кіршнер згадував:

Тепер, після закінчення війни, зібрался єврейський комітет з колишніх мешканців Рівного, у ньому було 12 чоловік. Ми знайшли те місце, перевірили кожний рів, засипали землею кожну могилу і обнесли місце огорожею. Ми робили це декілька разів, але кожного разу нашу роботу руйнували бандерівці [українські націоналісти-партизани, послідовники Степана Бандери]. Вони спиливали стовпчики та рвали колючий дріт. Вони руйнували зроблені вручну позначки, присвячені [єврейським] жертвам.

Навесні 1944 р. зібралась група людей з усього Рівного, і рабин Стейнберг промовив «Кадіш» (поминальну молитву) і говорив про пам'ять про жертви гітлерівських звірств [65].

Владислав Семашко додає, що уцілілі з Рівного мусили відбудовувати монумент «декілька разів, оскільки кожного разу пам'ятники руйнували, а таблички опоганювали образливими написами» [66]. Новий монумент на цьому місці поставили у зв'язку з 50-ю річницею німецького вторгнення в червні 1991 р. [67]. З того часу це місце знову стало магнітом для грабіжників могил та осквернителів.

Рівненські газети протягом останніх 20 років незалежності України регулярно розповідають про «чорних археологів» – грабіжників могил, які риються в кістках загиблих євреїв у масових похованнях в Сосонках у пошуках єврейського золота, діамантів та інших цінностей [68]. У Південно-Східній Польщі та Західній Україні існує переконання, що в єврейських могилах можна знайти великі багатства. Польська фольклористка Аліна

Цала записала про цей «божевільний пошук захованих скарбів у руїнах синагог, домів, на закинутих кладовищах і навіть у тaborах смерті» [69]. «Люди з Белжеця [табір смерті] стали багатими завдяки тому, що викопували золоті ланцюги та зуби загиблих» [70]. У цьому пошуку єврейського золота в Україні є трагічна іронія, коли офіційна культура заперечує саму наявність єврейських тіл, а хитрі авантюристи постійно риються у священних кістках загиблих євреїв заради прибутку.

Відомий польський дослідник літератури з Ягелонського університету в Кракові Казиміж Вика найкращим чином описав це: «Золотий зуб, що його вирвали з мертвого тіла, буде завжди кровоточити, навіть якщо ніхто не знає, звідки він походить» [71].

* * *

У 1946 р. уцілілий під час Голокосту мешканець м. Стрий Мойсей Московіць сказав, що німці або визнають свої злочини проти євреїв, або їх завжди будуть переслідувати єврейські привиди, які не хочуть залишатись забутими:

Зараз євреї в Німеччині – і ті, що народились там, і з інших країн, – є предметом злочину (*corpus delecti*), вони обвинувають і переслідують німців і будуть переслідувати їх, поки тисячі або мільйони німців, які особисто брали участь у знищенні євреїв, не постануть перед правосуддям... Доки німці не знайдуть моральної сміливості прийняти наслідки нацистських злочинів проти євреїв, вони намагатимуться позбутися обвинувачень і будуть вважати тих, хто звинувачує, порушниками їхнього спокою [72].

Це твердження можна адаптувати до нашого контексту: доки українці не знайдуть моральної сміливості прийняти наслідки злочинів українських націоналістів проти євреїв, вони намагатимуться позбутися обвинувачень і будуть вважати тих, хто звинувачує, порушниками їхнього спокою. Серед європейських націй Україна зараз вирізняється як країна та культура, яка більше за інших не в змозі визнати свої злочини проти євреїв. І тому українців зараз і надалі переслідують привиди загиблих євреїв, які не хочуть залишатись похованими [73].

Історик Омер Бартов нещодавно досліджував, як українці багатьма способами намагаються стерти єврейську культуру з української національної пам'яті:

Привиди минулого все ще вільно блукають пагорбами та долинами, ходять незамощеними вулицями, збираються в синагогах, які перетворені на смітники, і по кладовищах, де випасають кіз. Мешканці ходять між руїн та привидів і усвідомлюють їхню присутність, лише коли незнайомець запитує їх, забиваючи, як тільки незнайомець піде. Це регіон, який підвішений у часі... [74].

Настав час для України і українців визнати своє минуле і дати спокій кісткам загиблих євреїв.

Посилання

1. Abraham Lydovski, «Here Is Buried Jewish Rovno», переклад з ідишу Наомі Гал, в книзі *Rowne; sefer zikaron*, 560–563.
2. Свідчення Абраама Кіршнера. ЖІН 301/1190, pp. 7–8.
3. Свідчення Абраама Кіршнера. ЖІН 301/1190, pp. 8–9. Варвара Барац та її донька також згадували транспортування одягу загиблих євреїв до великої синагоги. Barac, *Escape from Destiny*, 20.
4. Engineer Moshe Gildenman, «The Attitude of the Non-Jewish Population Toward the Jews», переклад з ідишу Наомі Гал, в книзі *Rowne; sefer zikaron*, 518. Гільденман додає, що етнічні білоруси були такими ж поганами, як і українці, а етнічні поляки, на яких також нападали німці та українці, ставились до євреїв у Рівному цивілізовано. Етнічні чехи, за згадкою Гільденмана, також сильно підтримували євреїв. щодо політичної економії геноциду див.: Ad van Liempt, *Hitler's Bounty Hunters: The Betrayal of the Jews* (Oxford: Berg Publishers, 2005); Gotz Aly, *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State* (New York: Metropolitan Books, 2006): 110–117, де автор надає повністю перекладену копію оригінального звіту: «Report A on the Conditions in Ukraine Based on an Examination by the 'German Service Post,' Ukraine, of the Private Correspondence between the Reich and Ukraine of German Companies Deployed to the Reich Commission and Their Employees», який базується на аналізі німецьким поштовим цензором тисяч листів від німців, що служили в Україні.

5. Bluma Doitch (Guz), «Notes of the Bloody Affair», переклад з ідишу Наомі Гал, в книзі *Rowne; sefer zikaron*, 529–540.
6. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 90–91.
7. Свідчення Аделі і Інди Ліберман, ЖІН 301/872, pp. 7–8.
8. Новаковський, «Family Memoirs», 9, 12–15.
9. Новаковський, «Family Memoirs», 15.
10. Новаковський, «Family Memoirs», 9.
11. Новаковський, «Family Memoirs», 16.
12. Новаковський, «Family Memoirs», 9.
13. Новаковський, «Family Memoirs», 3, 15. Про українські націоналістичні чистки на Волині у 1943 р. див.: Timothy Snyder, «The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943», *Past & Present* No. 179 (May 2003): 197–234.
14. Новаковський, «Family Memoirs», 10–11. За умовами наказу Сталіна від 9 листопада 1944 р. усі етнічні поляки мали залишити Україну, а етнічні українці були депортовані з Польщі в Україну. Відповідно документів Надзвичайної державної комісії в Рівному Юрек та Кристина Новаковські виїхали з України 5 травня 1945 р. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 87.
15. Свідчення Абрама Кіршнера. ЖІН 301/1190, pp. 9–10.
16. Browning, *Origins of the Final Solution*, 293.
17. Географічні назви були відредаговані для ясності. Hermann Graebe, *The Trial of German Major War Criminals Sitting at Nuremberg, Germany, December 17, 1945 to January 4, 1946. Twenty-Fifth Day: Wednesday, January 2, 1946, Part 1*, 201–202. Про сміливі спроби Грабе врятувати євреїв див.: Douglas K. Huneke, *The Moses of Rovno: The Stirring Story of Fritz Graebe, a German Christian Who Risked His Life to Lead Hundreds to Safety During the Holocaust* (New York: Dodd Mead, 1985).
18. Барац, *Escape from Destiny*, 35.
19. Свідчення Аделі і Інди Ліберман, ЖІН 301/872, p. 3.
20. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 19–27.
21. Свідчення 46-річної єврейки Брухи Сапожник. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 22.
22. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 10–11, 13, 14–15.
23. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 15.
24. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 10–11. 60-річний український селянин Омелян Грицюк також був у групі місцевих жителів, яких змусили ховати тіла. Грицюк підтверджив подробиці, наведені Морозюком. Арк. 12–13. Племінниця Морозюка, Олена Морозюк, яка жила за двісті метрів від місця розстрілу, також підтвердила ключові деталі. Л. 13.

25. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 14–15.
26. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 14.
27. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 15.
28. Свідчення місцевого голови колгоспу 51-річного етнічного українця Кіндрата Дмитрука. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 42. Це свідчення підтверджено численними місцевими жителями Здолбунова та с. Старомильськ, де у яру знаходилось місце масового вбивства. Див. свідчення 30-річного Бронеслава Латишкевича. ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 44–45.
29. Isaac Bashevis Singer, «A Wedding in Brownsville», (1964) *Short Friday and Other Stories* (New York: Fawcett Crest, 1961–1964): 238–245.
30. Врешті-решт Ауксмен знайшов одного єрея – Лейбеля Гальперіна, чия історія була наведена у розділі 2. Meir Auksmen [Meir Oxsman], «The Survivor from a Mass Grave», *Rowne; sefer zikaron*, 544–545. Переклад з івриту – Шон Кірнен та Ханна Шварц. Про радянську помсту на східному фронті див.: Jeffrey Burds, «Sexual Violence in Europe in World War II», опубліковано у спеціальному виданні «Sexual Violence during War» in *Politics and Society* Vol. 37, No. 1 (March 2009): 47–55.
31. Meir Rozenboym, «What I Saw with My Own Eyes», переклад з ідиш Наомі Гал, у книзі *Rowne; sefer zikaron*, 526–529.
32. Інтерв'ю з д-ром Єжи Новаковським, Port Washington, New York, March 28, 2013. Журналіст та син уцілілих під час Голокосту Девід Лі Престон мав такий самий досвід, коли він та його дружина Ронді відвідали рідне місто його матері – Турку. David Lee Preston, «Speaking for the Ghosts», *The Philadelphia Inquirer Magazine* (May 14, 1995).
33. Особиста переписка д-ра Єжи Новаковського з автором, лист від 17 квітня 2013 р. Д-р Новаковський називав це єврейське кладовище у Цюриху *Schutzenrain*.
34. R. Clifton Spargo, *The Ethics of Mourning: Grief and Responsibility in Elegiac Literature* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2004): 227.
35. Ця тема прихованого минулого, що знаходиться просто під поверхнею сучасного українського життя, досліджувалась в роботі Omer Bartov, *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* (Princeton: Princeton University Press, 2007).
36. Про судово-медичну науку як політично суперечливу в пострадянській Україні та в Радянському Союзі див.: Ivan Katchanovski, «The Politics of Soviet and Nazi Genocides in Orange Ukraine», *Europe-Asia Studies* Vol. 62, No. 6 (August 2010): 973–997; Nanci Adler, «The Future of the Soviet Past Remains Unpredictable: The Resurrection of Stalinist Symbols Amidst the Exhumation of Mass Graves», *Europe-Asia Studies* Vol. 57, No. 8 (December

- 2005): 1093–1119; та Irina Paperno, «Exhuming the Bodies of Soviet Terror», *Representations* Vol. 75 (Summer 2001): 89–118. Пор. James Mark, «What Remains? Anti-Communism, Forensic Archeology, and the Retelling of the National Past in Lithuania and Romania», *Past & Present* No. 206, Suppl. 5 (2010): 276–300; Zoe Crossland, «Of Clues and Signs: The Dead Body and Its Evidential Traces», *American Anthropologist* Vol. 111, No. 1: 69–80. Докладніше про викопування кісток у посткомуністичній Східній Європі див.: Katharine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change* (New York: Columbia University Press, 2000).
- ^{37.} Афіdevіт етнічної українки Катерини Броданової, 1898 р. н. з Чернігова, яка працювала під час війни у поселенні Нивки поблизу Києва. ГАРФ. Р-7021. Оп. 65. Спр. 521. Арк. 39.
- ^{38.} Jeremy Dauber, «Demons, Golems, and Dybbuks: Monsters of the Jewish Imagination», (Nextbook, 2004), доступ: <http://www.programminglibrarian.org/assets/files/lta1/demons-golems.pdf>
- ^{39.} Alina Cała, *The Image of the Jew in Polish Folk Culture* (Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University, 1995): 133.
- ^{40.} Avery F. Gordon, *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997): 8. Цитується за роботою Jonathan Schorsch, «Jewish Ghosts in Germany», *Jewish Social Studies* Vol. 9 (Spring–Summer 2003): 139–169.
- ^{41.} Цитується за роботою Audrey Mallet, «Negotiating, Contesting and Constructing Jewish Space in Postwar Muranow», M. A. Thesis: Concordia University, 2011, 84. Привиди старого єврейського кварталу у Варшаві стали основою п'еси Сильвії Хутник «Muranooo», яка, за твердженням, базується на реальних подіях, перша постановка – у 2012 р. у Драматичному театрі у Варшаві. Також є інші художні твори, такі, як Ігор Остахович «Noc żywych Żydów» [Ніч живих євреїв], відгалуження від «Ночі живих мерців», де головний герой живе в старому кварталі району Муранов, зведеному на руїнах варшавського гетто. У підвалі є таємний прохід до іншого світу, який населений єврейськими зомбі, жертвами Голокосту. Один з польських критиків назвав книгу «добре написаним, розумним і надзвичайно порочним романом».
- ^{42.} Mallet, «Negotiating, Contesting and Constructing Jewish Space in Postwar Muranow», 11–12.
- ^{43.} Там само, 79–84.
- ^{44.} Там само, 79.
- ^{45.} Там само, 81.
- ^{46.} Alex Webber, «Wroclaw, Poland's Ghost Town», *The Guardian* October 30, 2009.

47. Моя подяка Наталії Кононенко за опис привидів у Харкові та Одесі. Особлива подяка Христині Воробець, яка розмістила мій запит на дискусійній платформі Асоціації слов'янського та східноєвропейського фольклору. Про єврейських привидів у польському фольклорі див.: Cała, *The Image of the Jew in Polish Folk Culture*, особливо 132–135. Моя подяка Ларисі Фіалковій з університету Хайфи, Ізраїль.
48. Marta Miszczak, «Opowieści o dawnym Goraju: Goraj. Żydzi we wspomnieniach mieszkańców», *NOWa Gazeta Biłgorajska* No. 39 (2006).
49. Małgorzata Maćkowiak, «Opuszczony dom w Izbicy», *ONET: Strefa Tajemnic* April 16, 2012. Думки місцевих жителів різняться: у той час як більшість вірить, що закинutий будинок переслідують єврейські привиди, інші стверджують, що там мати вбила двох своїх дітей.
50. Gordon, *Ghostly Matters*, 139; Schorsch, «Jewish Ghosts», 139–140.
51. Ruth R. Wisse, «Poland's Jewish Ghosts», *Commentary* Vol. 83, No. 1 (January 1987): 33; Schorsch, «Jewish Ghosts», 139–140.
52. Schorsch, «Jewish Ghosts», 140. Він цитує Gordon, *Ghostly Matters*, 24.
53. Шимон Сребнік був свідком обвинувачення на судовому процесі Адольфа Ейхмана, сесія 66, частина 3 (6 червня 1961 р.).
54. ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 40. Арк. 12 об.
55. Щодо єврейської помсти за військові злочини див. дискусійну книгу John Sack, *An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish Revenge against Germans in 1945* (New York: Basic Books, 1993, 1995); Jim G. Tobias and Peter Zinke, *Judische Rache an NS-Tatern* (Hamburg: Konkret Literaturverlag, 2000).
56. Meir Auksmen [Meir Oxsman], «The Survivor from a Mass Grave», *Rowne; sefer zikaron*, 545.
57. Lawrence L. Langer, *Preempting the Holocaust* (New Haven: Yale University Press, 1999): 2–3.
58. Amos Oz, *A Tale of Love and Darkness: A Memoir* (Harvest Books, 2005); і вразливе ревю David Remnick, «The Spirit Level», *The New Yorker* November 8, 2004.
59. David Lee Preston, «A Bird in the Wind», *The Philadelphia Inquirer Magazine* (May 8, 1983); David Lee Preston, «Journey to My Father's Holocaust», *The Philadelphia Inquirer Magazine* (April 21, 1985). Є багато літератури про психологічну травму, яку розділяли нащадки жертв Голокосту. Найкращі з цих багатьох творів: Hannah Starman, «Generations of Trauma: Victimhood and the Perpetuation of Abuse in Holocaust Survivors», *History and Anthropology* Vol. 17, No. 4 (December 2006); Naomi Berger and Alan J. Berger, *Second Generation Voices: Reflections by Children of Holocaust Survivors and Perpetrators* (Syracuse: Syracuse University Press, 2001); Helen Epstein, *Children of the Holocaust:*

- Conversations with Sons and Daughters of Survivors* (New York: Penguin Books, 1988); Aaron Hass, *In the Shadow of the Holocaust: The Second Generation* (New York: Cambridge University Press, 1996).
60. Menachem Z. Rosensaft, «Living with Ghosts of the Holocaust», *The Washington Post* (August 4, 2010).
 61. Цитується за MacNair, «Psychological Reverberations for the Killers», 276; Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (New York: Basic Books, 1986): 159.
 62. Richard Breitman, «Analysis of the Name File of Guido Zimmer», NARA, Record Group 263: Records of the Central Intelligence Agency, <http://www.archives.gov/iwg/declassified-records/rg-263-cia-records/rg-263-zimmer.html>
 63. Michael Salter, *Nazi War Crimes, US Intelligence and Selective Prosecution at Nuremberg* (New York: Routledge, 2007), 86–87, 334; Jochen von Lang and C. Sibyll, *Der Adjutant, Karl Wolff: Der Mann zwischen Hitler und Himmler* (Frankfurt/M: Ullstein, 1989).
 64. Андрей Вознесенский «Ров: Духовный процесс» Юность (1986), № 7. Переклад та коментарі Nina Tumarkin, *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia* (New York: Basic Books, 1995), 158–161; and *The New York Times*, October 20, 1986, p. A1.
 65. Свідчення Абрама Кіршнера. ЖІН 301/1190, pp. 7–8.
 66. Siemaszko, *Ludobojsztwo dokonane przez nacjonalistow ukraińskich na ludności polskiej Wołynia*, I: 723.
 67. Khariton Berman, «Do Not Forget Jewish Volyn!» *The Jewish Observer* Vol. 16, No. 59 (August 2003).
 68. Автори зазначають, що були неодноразові напади на єврейські масові поховання та підпали меморіалу між 1991 та 2013 рр. «Золотошукачи виривають тіла розстріляних євреїв» *Рівненська газета* № 409 (13 листопада 2006 р.); «65-я годовщина второго Бабього Яра: «черные археологи» и кемпинг на могилах» *Новости* (7 листопада 2006 р.); «Еврейская община Ровно обеспокоена раскопками вандалов на месте массовых расстрелов евреев» http://www.jewish.ru/news/cis/2006/11_news9942418373.php; «Vandals desecrate Holocaust memorial in Ukrainian Jewish cemetery», *World Jewish Congress* (June 8, 2012) http://www.worldjewishcongress.org/en/news/11908/vandals_desecrate_holocaust_memorial_in_ukrainian_jewish_cemetery; «В Ривне вандали осквернили место массового расстрела евреев» (7 червня 2012 р.) <http://mignews.com.ua/ru/articles/111677.html>
 69. Cała, *The Image of the Jew in Polish Folk Culture*, 132–135. Про польські розкопки масових поховань загиблих євреїв у пошуках золота та коштовного каміння див.: Jan Tomasz Gross with Irena Grudzińska Gross, *Golden Harvest: Events at the Periphery of the Holocaust* (New York and

London: Oxford University Press, 2012). Див с. 20–41 про дискусію щодо розкопок неєврейським населенням тіл євреїв заради збагачення поблизу Треблінки, Белжеця та інших «таборів смерті».

70. Цитується за роботою Cała, *The Image of the Jew in Polish Folk Culture*, 124.
71. Як цитується в роботі Gross, *Golden Harvest*, 108.
72. Moses Moskowitz, *The Germans and the Jews: Postwar Report*, *Commentary* Vol. 1, No. 2 (1946): 12. Як цитується у роботі Schorsch, «Jewish Ghosts», 139–140.
73. Про антиєврейську культуру та вихід євреїв із України після 1990 р. див.: Jeffrey Burds, «Ethnic Conflict and Minority Refugee Flight from Post-Soviet Ukraine, 1991–2001» *The International Journal of Human Rights* Vol. 12, No. 5 (December 2008): 689–723; Jeffrey Burds, «Ukraine: The Meaning of Persecution», *Transitions Online* (Prague), May 2, 2006; Per Anders Rudling, «Organized Anti-Semitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence, Ideology», *Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes* Vol. XLVIII, No. 1–2 (March–June 2006): 1–39; A. Burakovskiy, «Key Characteristics and Transformation of Jewish-Ukrainian Relations during the Period of Ukraine's Independence: 1991–2008», *Nationalism and Ethnic Politics* Vol. 15, No. 1 (2009): 109–132; Nicholai Butkevich, «Racially Motivated Attacks on the Rise [in Ukraine]», *Transitions on Line* (May 20, 2007); Nicholai Butkevich, «Jew-Hatred is on the Rise in the Land of Pogroms», *Forward.com* (October 19, 2009); та у документальному фільмі 2008 р, *Zhydy* (Євреї в Україні).
74. Bartov, *Erasred*, 9.

Бібліографія

Архіви

Bundesarchiv-Außenstelle, Ludwigsburg, Germany
(BAL)

Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen (ZStL), Ludwigsburg (Центральне управління судових розслідувань злочинів націонал-соціалістів), Людвігсбург, Німеччина.

► *Державний архів Львіської області* (ДАЛО)

Ф. Р-12 Команда української поліції у Львові. Оп. 1.
Спр. 4 «Автобіографії та заяви осіб про заражування їх у поліцію», 1941. Арк. 1–111.

Ф. Р-239 Прокуратура Львовской области Прокуратуры УССР. Оп. 2 Следственный отдел. *Державний архів Служби безпеки України* (Архів СБУ)

Ф. 13 ФП. Спр. 74725 (5398) Аунапу Едмунд Густав (нар. в Естонії, 1910, батальйон «Остланд»).

Державний архів Рівненської області (ДАРО)

Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 1–124.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)

Ф. Р-7021 Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодействий немецко-фашистских захватчиков.

Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 1 [Показання свідків з Рівненської області].

- (1) Елисей Данилюк (р. н. 1881) (арк. 32)
- (2) Яков Карпук (р. н. 1886) (арк. 34–35)
- (3) Ипполит Ситовский (р. н. 1902) (арк. 38–39)
- (4) Казимир Новосадовский (р. н. 1922) (арк. 42)
- (5) Протоиерей Михайло Носаль (арк. 44–45)
- (6) Вера Байдан (р. н. 1908) (арк. 49–50)
- (7) Валериан Маевский (р. н. 1901) (арк. 52)
- (8) Яков Ушаков (р. н. 1921) (арк. 54)
- (9) Нина Крытовец (р. н. 1894) (арк. 58–59)
- (10) Анна Морозовская (р. н. 1893) (арк. 62–62 об.)
- (11) М. Рыбинский (арк. 65)
- (12) Йозеф Мартыновский (р. н. 1903) (арк. 114–116)
- (13) Мария Рейзек
- (14) Емельян Стухлий
- (15) Вячеслав Мадера
- (16) Владимир Моровек
- (17) Надежда Коваржик
- (18) Анна Краживка
- (19) Севастьян Подгаюк
- (20) Владислав Кобелянский
- (21) Феодосия Мартыннюк
- (22) Андрей Ковальчук
- (23) София Козак
- (25) Ольга Охота (р. н. 1914)

Ф. Р-7021. Оп. 71. Спр. 40 [Показання свідків з Рівненської області].

- (1) Анна Морозовская (р. н. 1893) (арк. 7–8)
- (2) Ольга Трихлеб (р. н. 1914) (арк. 9–10)
- (3) Эдуард Розенберг (р. н. 1893) (арк. 11–12 об.)
- (4) Хольм Израеливич Лerner (р. н. 1902) (арк. 13–14 об.)

- (5) Юрий Новаковский (Юрек Новаковский) (р. н. 1918) (арк. 15–16 об.)
- (6) Эмилия Раблинская (р. н. 1898) (арк. 17–18 об.)
- (7) Мария Демчишина (р. н. 1901) (арк. 19–20 об.)
- (8) Николай Воробьев (р. н. 1914) (арк. 21–24)
- (9) Григорий Клешкань (р. н. 1904) (арк. 25–27 об.)
- (10) Кристина Новаковская (урожденная Лия Бодкер) (р. н. 1923) (арк. 28–29 об.)
- (11) Яков Карпук (р.н. 1886) (арк. 30–31 об.)
- (12) Иван Федоров (р. н. 1917) (арк. 32–33 об.)
- (13) Мария (Ковальчук) Дмитриева (р. н. 1922) (арк. 34–35)
- (14) Эдуард Розенберг (р. н. 1893) (арк. 36–36 об.)
- (15) Галина Борщевская (р. н. 1894) (арк. 37–38)
- (16) Леонард Дубинский (р. н. 1881) (арк. 39–40 об.)
- (17) Татьяна Грициюк (р. н. 1921) (арк. 41–42)
- (18) Евгения Казачек (р. н. 1913) (арк. 43–44 об.)
- (19) Анна Михель (р. н. 1916) (арк. 45–46 об.)
- (20) Анна Колычева (р. н. 1914) (арк. 47–47 об.)
- (21) Паулина Синякова (р. н. 1912) (арк. 49–49 об.)
- (22) Мария Ласковецкая (р. н. 1897) (арк. 50–50 об.)
- (23) Анна Колычева (р. н. 1914) (арк. 51–51 об.)
- (24) Юрий Новаковский (Юрек Новаковский) (р. н. 1918) (арк. 52–53).
- (25) Анна Лавренюк (р. н. 1898) (арк. 54–54 об.)
- (26) Мария (Левицкая) Марчук (р. н. 1924) (арк. 55–55 об.)
- (27) Антон Котвица (р. н. 1910) (арк. 56–57 об.)
- (28) Наталия Котвита (р. н. 1907) (арк. 58–59 об.)
- (29) Юрий Новаковский (Юрек Новаковский) (р. н. 1918) (арк. 60–61).

Музей Другої світової війни (Натік, Массачусетс)

Сімейні архіви Мусман

Фотографія з особистої колекції Хаї Мусман

**Управління Національними архівами (NARA)
(Коледж Парк, Меріленд, США)**

NARA, RG263 [NND36821], CIA Subject Files

Сімейні архіви Новаковських

Jerzy Joseph Nowakowski, «Family Memoirs», оригінал не опублікований.

Рукопис польською підготовлений у Нью-Йорку 5–28 березня 1985 р.

Переклад англійською – Тамара Новаковська. 16 друкованих аркушів, міжрядковий проміжок – 1.

Фотографії з різних альбомів родини Новаковських.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України)

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ)

Меморіальний музей Голокосту США (USHMM) (Вашингтон, США)

USHMM, RG-06.025, Central Archives of the Federal Security Services (former KGB) of the Russian Federation records relating to war crime trials in the Soviet Union, 1939–1992, Section *02 Kiev, 1945–1946

Інститут візуальної історії і освіти фонду Шоа (Лос-Анджелес, Каліфорнія)

Уцілілі з Рівного

Maria Berger, VHE interview code 32398 (English)

Eva Sosna Weiner, VHE interview code 22640 (English)

Anna Zinkevich, VHE interview code 49463 (Russian)

Яд Вашем (Єрусалим, Ізраїль)

YIVO Інститут єврейських досліджень (YIVO) (Нью-Йорк, США)

RG1258 The Papers of Philip Friedman.

RG1871 Nusya Roth Collection contains 172 original wartime leaflets from the era of the German occupation of Ukraine, plus over 1500 original photographs.

Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH), (Єврейський історичний інститут, Варшава, Польща)

zespoł 301

301/451 Szparberg Cypa i Rywa (Krakow: June 9, 1945)

301/662 Winicer Abraham (Łódź: August 11, 1945)

301/752 Lidowski (1942)

*301/872 Adela Liberman and Inda Liberman (Łódź: 1946)

*301/1190 Kirschner Abraham (Krakow: November 19, 1945)

301/2519 Jawec Lusia (Wałbrzych: June 24, 1945)

301/2886 Gelman Rachel (Bytom: no date)

zespoł 302

302/8 [Gestapo informants and Krakow ghetto]

302/29 Perec Goldstein (Hoszcza: 1943)

302/107 Mosze Waszczyna (Otwock, Wałbrzych: 1947–1948)

Основні друковані джерела

Arad, Yitzhak. *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews, July 1941–January 1943* (Washington, D.C.: U.S. Holocaust Museum, 1990).

Арад, Ицхак. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944) (Иерусалим и Москва: Яд Вашем, 1991).

- Auksmen, Meir [Oxsman, Meir]. «The Survivor from a Mass Grave», in A. Avitachi, ed. *Rowne; sefer zikaron* (Tel Aviv: «Yalkut Wolyn», 1956), 544–545.
- Barac, Barbara. *Escape from Destiny: Holocaust Memoirs from Ukraine* (Melbourne, Australia: Jewish Holocaust Museum and Research Centre, 1990).
- Doitch (Guz), Bluma. «Notes of the Bloody Affair», translated from Yiddish by Naomi Gal, in *Rowne; sefer zikaron* (Tel Aviv: «Yalkut Wolyn», 1956), 529–540.
- Eichenholz, Lidia. *Survivor's Tale* (New York: iUniverse, 2004).
- Гон, Максим, *Голокост на Рівненщині (документи та матеріали)* (Дніпропетровськ: Центральний український фонд історії Голокосту, 2004).
- Green, Sissel. *Sissel's Story: A True Story of a Jewish Family's Survival from 1880 to 1958* (Bloomington, Indiana: Trafford Publishing, 2001).
- Grees, Noah. «The Way It Happened», translated from Yiddish by Naomi Gal, in A. Avitachi, ed. *Rowne; sefer zikaron* (Tel Aviv: «Yalkut Wolyn», 1956), 521–522.
- Gross, Natan. *Who Are You, Mr Grymek?* (London and Portland: Valentine Mitchell, 1990).
- Herman, Marek. *From the Alps to the Red Sea* (M.P. Western Galilee, Israel: Ghetto Fighters' Museum, 1985).
- Hoess, R. *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess*, C. FitzGibbon, trans. (London: Weidenfeld and Nicolson, 1959).
- Kaplan, Helene C. *I Never Left Janowska* (New York: Holocaust Library, 1989).
- Klee, Ernst, Willi Dressen and Volker Riess, eds. «*The Good Old Days» The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders* (New York: Konecky and Konecky, 1991).
- Klein, Peter et al., eds. *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* Publikationen der Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz, Band 6. (Berlin: Edition Henrich, 1997).

- Kohn, Nahum and Howard Roiter, *A Voice from the Forest: Memoirs of a Jewish Partisan* (New York: Holocaust Library, 1980).
- Kramer, Clara and Stephen Glantz, *Clara's War: One Girl's Story of Survival* (New York: ECCO, 2010).
- Круглов, А.И., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах* (Киев: Институт иудаики, 2002).
- Круглов, Александр. *Трагедия Бабьего Яра в немецких документах* (Днепропетровск: Ткума, 2011).
- Kuroń, Jacek. "My First Encounters with Jews and Ukrainians," *Polin: Studies in Polish Jewry* Volume 14 (2001): 237–248.
- Ledichover, Z. «Rovno's End», translated from Yiddish by Naomi Gal, in A. Avitachi, ed. *Rowne; sefer zikaron* (Tel Aviv: «Yalkut Wolyn», 1956), 524–526.
- Lewin, Kurt I. *A Journey through Illusions* (Santa Barbara: Fithian Press, 1994).
- Lydovski, Abraham. «Here Is Buried Jewish Rovno», translated from Yiddish by Naomi Gal, in A. Avitachi, ed. *Rowne; sefer zikaron* (Tel Aviv: «Yalkut Wolyn», 1956), 560–563.
- Maltz, Moshe. *Years of Horror – Glimpse of Hope: The Diary of a Family in Hiding* (New York: Shengold Publishers, Inc., 1993).
- Мартинова, О. Г. *Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941–1945. Документи і матеріали* (Львів: Каменяр, 1989).
- Meed, Vladka. *On Both Sides of the Wall: Memoirs from the Warsaw Ghetto* (New York: Holocaust Library, 1974).
- Милякова, Л. Б. *Книга погромов: Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны, 1918–1922 гг. Сборник документов* (Москва: Россспенин, 2007).
- Мусман, Хая. *Город мой расстрелянный* (New York: 1994).
- Носкова, А. Ф. *НКВД и польское подполье, 1944–1945 (По «особым папкам» И. В. Сталина)* (Москва, 1994).
- Новак, Т. Ф. *Пароль знают немногие* (Москва: Воениздат, 1966).

- Oz, Amos. *A Tale of Love and Darkness: A Memoir* (Fort Washington, Pennsylvania: Harvest Books, 2005).
- Pell, Joseph with Fred Rosenbaum. *Taking Risks: A Jewish Youth in the Soviet Partisans and His Unlikely Life in California* (Berkeley: Western Jewish History Center and RDR Books, 2004).
- Preston, David Lee. «A Bird in the Wind», *The Philadelphia Inquirer Magazine* (May 8, 1983).
- Preston, David Lee. «Journey to My Father's Holocaust», *The Philadelphia Inquirer Magazine* (April 21, 1985).
- Preston, David Lee. «Speaking for the Ghosts», *The Philadelphia Inquirer Magazine* (May 14, 1995).
- Redlich, Shimon. *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington: Indiana University Press, 2002).
- Романів, Олег, і Інна Федущак, *Західноукраїнська трагедія 1941* (Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 2002).
- Rosenhaft, Menachem Z. «Living with Ghosts of the Holocaust», *The Washington Post* (August 4, 2010).
- Rozenboym, Meir. «What I Saw with My Own Eyes», translated from Yiddish by Naomi Gal, in *Rowne; sefer zikaro*, edited by A. Avitachi (Tel Aviv: 1956), 526–529.
- Rowne; sefer zikaro* [Rowno; a memorial to the Jewish community of Rowno, Wolyn)], edited by A. Avitachi (Tel Aviv: 1956).
- Сергійчук, Володимир. *Погроми в Україні, 1914–1920: від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах* (Київ: О. Теліги, 1998).
- Шморгун, Євген. *Рівненщина репресована, депортована, мордована, 1939–1941: матеріали громадських історико-правових слухань у Рівному 9 червня 1996 року* (Рівне: Вид-во «Азалія» Рівненської організації Спілки письменників України, 1997).
- Yoran, Shalom. *The Defiant: A True Story of Escape, Survival, & Resistance* (New York: St. Martin's Press, 1996).

Додаткові друковані джерела

- Abramson, Henry. «Nachrichten aus Lemberg; lokale Elemente in der antisemitischen Ikonographie der NS-Propaganda in ukrainischer Sprache». in *Grenzenlose Vorurteile* (Frankfurt am Main, 2002): 249–268.
- Abramson, Henry. «‘This is the Way it Was!’ Textual and Iconographic Images of Jews in the Nazi-sponsored Ukrainian Press of Distrikt Galizien», *Why Didn’t the Press Shout? Journalism and the Holocaust*, Robert Moses Shapiro, ed. (New York: Yeshiva University Press, 2003): 537–556.
- Adler, Nanci. «The Future of the Soviet Past Remains Unpredictable: The Resurrection of Stalinist Symbols Amidst the Exhumation of Mass Graves», *Europe-Asia Studies* Vol. 57, No. 8 (December 2005): 1093–1119.
- Альтман, Илья. *Жертвы ненависти: Холокост в СССР, 1941–1945* (Москва: Фонд «Ковчег», 2002).
- Aly, Gotz. *Hitler’s Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State* (New York: Metropolitan Books, 2006).
- Anderson, Truman. «The Conduct of Reprisals by the German Army of Occupation in the Southern USSR, 1941–1943», Ph.D. Dissertation (University of Chicago, 1994).
- Arad, Yitzhak. *The Holocaust in the Soviet Union* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2009).
- Arad, Yitzhak. «Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union», in David Silberklang ed., *Yad Vashem Studies* Vol. 29. (Jerusalem: Keter Publishing, 2001).
- Arad, Yitzhak. *Belżec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps* (Bloomington: Indiana University Press, 1987).
- Arico, Massimo. *Polizia d’ordine e genocidio ebraico. I crimini dei battagliioni tedeschi da polizia giugno 1941/settembre 1942* (2010).
- Bartov, Omer. *Hitler’s Army* (New York: Oxford University Press, 1992).
- Bartov, Omer. *The Eastern Front, 1941–1945: German Troops and the Barbarisation of Warfare* (London: Macmillan, 1985).

- Bartov, Omer. *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* (Princeton: Princeton University Press, 2007).
- Benz, Wolfgang, ed., *Dimension des Volkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (Munich, 1991).
- Berkhoff, Karel C. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule* (Cambridge: Harvard University Press, 2004).
- Berman, Khariton. «Do Not Forget Jewish Volyn!» *The Jewish Observer* Vol. 16, No. 59 (August 2003).
- Birn, Ruth Bettina. «Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: the Case of the Estonian Security Police», *Contemporary European History* Vol. 10, Issue 2 (July 2001): 181–198.
- Breitman, Richard. *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (Waltham: Brandeis University Press, 1992).
- Breitman, Richard. «Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories», *Simon Wiesenthal Center Annual* Vol. 7 (1990): 23–39.
- Browning, Christopher R. *Ordinary Men: Reserve Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: Harper Perennial, 1993).
- Browning, Christopher R. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2004).
- Будник, Давид. *Ничто не забыто: еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943* (Konstanz: Hartung-Gorre, 1993).
- Burds, Jeffrey. «Ethnic Conflict and Minority Refugee Flight from Post-Soviet Ukraine, 1991–2001» *The International Journal of Human Rights* Vol. 12, No. 5 (December 2008): 689–723.
- Burakovskiy, A. «Key Characteristics and Transformation of Jewish-Ukrainian Relations during the Period of Ukraine's Independence: 1991–2008», *Nationalism and Ethnic Politics* Vol. 15, No. 1 (2009): 109–132.
- Burds, Jeffrey. «Ethnic Conflict and Minority Refugee Flight from Post-Soviet Ukraine, 1991–2001» *The International Journal of Human Rights* Vol. 12, No. 5 (December 2008): 689–723.
- Burds, Jeffrey. «Ukraine: The Meaning of Persecution», *Transitions Online* (Prague), May 2, 2006.

- Burleigh, Michael. *Ethics and Extermination: Reflections on Nazi Genocide* (New York: Cambridge University Press, 1997).
- Butkevich, Nicholai. «Racially Motivated Attacks on the Rise [in Ukraine]», *Transitions on Line* (May 20, 2007).
- Butkevich, Nickolai. «Jew-Hatred is on the Rise in the Land of Pogroms», *Forward.com* (October 19, 2009).
- Cała, Alina. *The Image of the Jew in Polish Folk Culture* (Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University, 1995).
- Christ, Michaela. *Dynamik des Totens: Die Ermordung der Juden von Berditschew. Ukraine 1941-44* (Frankfurt am Main: Sischer Taschenbuch Verlag, 2011).
- Чуев, С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха (СПб.: Изд. Дом «Нева», 2003).
- Crossland, Zoe. «Of Clues and Signs: The Dead Body and Its Evidential Traces», *American Anthropologist* Vol. 111, No. 1: 69–80.
- Curilla, Wolfgang. *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weisrussland 1941–1944* (Paderborn: Ferdinand Schoningh, 2006).
- Dauber, Jeremy. *Demons, Golems, and Dybbuks: Monsters of the Jewish Imagination* (Nextbook, 2004).
- Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York: St. Martin's Press, 1999).
- Dean, Martin. *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945* (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2008).
- Dean, Martin et al. eds. *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe* (Indiana University Press and USHMM, 2012).
- Dempsey, Patrick. *Babi-Yar: A Catastrophe* (Measham: P. A. Draigh, 2005).
- Desbois, Patrick. *The Holocaust by Bullets A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews* (New York: Palgrave Macmillan, 2009).

- Dobroszycki, Lucjan. *Reptile Journalism: The Official Polish-Language Press under the Nazis, 1939–1945* (New Haven: Yale University Press, 1994).
- Engelking, Barbara. *Jest taki piękny, słoneczny dzień: Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945* (Warsaw: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011).
- Epstein, Helen. *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors* (New York: Penguin, 1988).
- Fatal-Kna’ani, Tikva. *Yehudeh Rovne, 1919–1945 [Jews of Rovno, 1919–1945: the Life and Death of a Community]* (Jerusalem: Yad Vashem, 2012).
- Gerlach, Christian. *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weisrussland 1941 bis 1944* (Hamburger Edition; Auflage: Studienausgabe, 2007).
- Гиль, Самуил. *Кровь их и сегодня говорит. О Катастрофе и героизме евреев в городах и местечках Украины* (Москва: «Фонд Жаботинский», 2005).
- Gilbert, Martin. *The Holocaust: A History of the Jews of Europe during the Second World War* (New York: Macmillan, 1985).
- Гон, Максим. «Голокост у Західній Україні», *Бюлетень Голокост і сучасність*, т. 5 (вересень–жовтень 2002), т. 6 (листопад–грудень 2002).
- Гон, Максим. «Волынский узел»: украинцы и поляки между двумя мировыми войнами», *День*, № 95, 100 (2004).
- Gordon, Avery F. *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination* (University of Minnesota Press, 1997).
- Grabowski, Jan. *Ja tego Žyda znam: Szantazowanie Żydów w Warszawie, 1939–1943* (Warsaw: IfiS PAN, 2004).
- Grabowski, Jan. *Judenjagd. Poloanie na Żydów, 1942–1945* (Warsaw: Studium Dziejów Pewnego Powiatu, 2011), published in English as *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland* (Bloomington: Indiana University Press, 2013).
- Gross, Jan Tomasz. *Golden Harvest: Events at the Periphery of the Holocaust* (New York and London: Oxford University Press, 2012).

- Gross, Jan Tomasz. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton: Princeton University Press, 2001).
- Gross, Jan Tomasz. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton: Princeton University Press, 1988).
- Haberer, Erich. «The German Police and Genocide in Belorussia, 1941–1944», *Journal of Genocide Research* Vol. 3, No. 1: 13–29; No. 2 (2001): 207–218; No. 3: 391–403.
- Headland, Ronald. *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943* (Teaneck, New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press, 1992).
- Heer, Hannes. «How Amorality Became Normality: Reflections on the Mentality of German Soldiers on the Eastern Front», in Hannes Heer and Klaus Naumann, eds. *War of Extermination: The German Military in World War II, 1941–1944* (New York: Bergahn Books, 2000).
- Herzstein, Robert Edwin. «Anti-Jewish Propaganda in the Orel Region of Great Russia, 1942–1943: The German Army and Its Russian Collaborators», *Simon Wiesenthal Center Annual* Vol. 6 (1989): 33–55.
- Hilberg, Raul. *Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1960).
- Himka, John-Paul. «*Krakivski visti* and the Jews, 1943: A Contribution to the History of Ukrainian-Jewish Relations», *Journal of Ukrainian Studies* Vol. 21, Nos. 1–2 (Summer–Winter 1996): 81–96.
- Hirsch, Marianne and Leo Spitzer, *Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory* (Los Angeles: University of California Press, 2010).
- Hoffman, Eva. *After Such Knowledge: Where Memory of the Holocaust Ends and History Begins* (New York: PublicAffairs, 2004).
- Hohne, Heinz. *Der Orden unter dem Totenkopf: Die Geschichte der SS* (Orbis, 2000).

- Hryciuk, Grzegorz. «*Gazeta Lwowska*»: 1941–1944 (Wroclaw: Uniwersytetu Wroclawskiego, 1992).
- Huneke, Douglas K. *The Moses of Rovno: The Stirring Story of Fritz Graebe, a German Christian Who Risked His Life to Lead Hundreds to Safety During the Holocaust* (New York: Dodd Mead, 1985).
- Янченков, Владимир. «Пятая колонна. К началу нападения Германии на СССР», *Труд*, № 14 (25 июня 1999).
- Katachanovski, Ivan. «The Politics of Soviet and Nazi Genocides in Orange Ukraine», *Europe-Asia Studies* Vol. 62, No. 6 (August 2010): 973–997.
- Кирсанов, Н.А. и С.И. Дробязко, «Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта», *Отечественная история* № 6 (1 ноября 2001).
- Klemp, Stefan. «*Nicht ermittelt» Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz – Ein Handbuch (Gebundene Ausgabe)* (Essen: Klartext-Verlagsges, 2005).
- Klier, John D. «The Pogrom Tradition in Eastern Europe», in Tore Bjeorgo and Rob Witte, eds. *Racist Violence in Europe* (New York: St. Martin's Press, 1993).
- Клименко, Олег і Сергій Ткачов, *Українці в поліції райхскомісаріату «Україна» (південна Волинь): німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 pp.* (Харків: Ранок-НТ, 2012).
- Kołtunowski, Piotr. *Strategia propagandy hitlerowskiej w Generalnym Gubernatorstwie na podstawie «Krakauer Zeitung» (1939–1945)* (Lublin: Studium historyczno-filologiczne, 1990).
- Koval, M. I. «The Nazi Genocide of the Jews and the Ukrainian Population, 1941–1944», in Zvi Gitelman, ed. *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR* (Bloomington: Indiana University Press, 1997).
- Ковба, Жанна. *Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*, (Київ: Сфера, 1998).

- Krausnick, Helmut and Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe der Weltanschauungskrieg: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und SD, 1938–1942* (Stuttgart, 1982).
- Круглов, Александр. «Еврейская акция» в Каменец-Подольском в конце августа 1941 г. в свете немецких документов», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*, т. 4, № 1 (2005).
- Kruglov, Alexander [Aleksandr]. «Jewish Losses in Ukraine», in Ray Brandon and Wendy Lower, eds. *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2008), 272–290.
- Круглов, Александр. «Уничтожение евреев в г. Ровно в начале 1941 г. в свете немецких документов», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*, т. 11, № 1 (2012): 104–165.
- Kudryashov, Sergei. «The Hidden Dimension: Wartime Collaboration in the Soviet Union», in John Erickson and David Dilks, eds. *Barbarossa: The Axis and the Allies* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994): 238–254.
- Kudryashov, Sergei. «Russian Collaboration with the Nazis and the Holocaust», Paper presented at the International Institute for Holocaust Research at Yad Vashem.
- Кудряшев. Сергей и Любовь Кудрявцева, «О всех подозрительных лицах сообщайте немедленно...», *Источник: Документы русской истории*, № 2 (1993): 89–93.
- Kulczycki, John J. «The National Identity of the ‘Natives’ of Poland’s ‘Recovered Lands’», *National Identities* Vol. 3, No. 3 (2001): 205–219.
- Курилишин, Костянтин і Ярослав Р. Дашкевич, *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 pp.): за матеріалами україномовної легальної преси* (Львів: Львівська Національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2010).
- Langer, Lawrence L. *Preempting the Holocaust* (New Haven: Yale University Press, 1999).
- Левитас, Илья, *Память Бабьего Яра: воспоминания, документы* (Киев: Еврейский совет Украины, 2001).

- Lower, Wendy. *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Raleigh: University of North Carolina Press, 2007).
- McBride, Jared. «‘A Sea of Blood and Tears’: Ethnicity, Identity and Survival in Nazi Occupied Volhynia, Ukraine 1941–1944», Ph.D. Dissertation, UCLA, forthcoming in 2014.
- Machcewicz, Paweł and Krzysztof Persaka, eds. *Wokół Jedwabnego* (Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2002).
- MacNair, Rachel. «Psychological Reverberations for the Killers: Preliminary Historical Evidence for Perpetration-Induced Traumatic Stress», *Journal of Genocide Research* Vol. 3, No. 2 (2001): 273–282.
- Mallet, Audrey. *Negotiating, Contesting and Constructing Jewish Space in Postwar Muranow* (M.A. Thesis: Concordia University, 2011).
- Mark, James. «What Remains? Anti-Communism, Forensic Archeology, and the Retelling of the National Past in Lithuania and Romania», *Past & Present* Issue 206, Suppl. 5 (2010): 276–300.
- Matthaus, Jurgen. «Controlled Escalation: Himmler’s Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories», *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 21, No. 2 (Fall 2007): 218–242.
- Machcewicz, Paweł and Krzysztof Persaka, eds. *Wokół Jedwabnego* (Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2002).
- MacNair, Rachel. «Psychological Reverberations for the Killers: Preliminary Historical Evidence of Perpetration – Induced Traumatic Stress», *Journal of Genocide Research* Vol. 3, No. 2 (2001): 273–282.
- Martin, Terry. «The Origins of Soviet Ethnic Cleansing», *The Journal of Modern History* Vol. 70, No. 4 (December 1998): 813–861.
- Megargee, Geoffrey P. *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front* (New York: Rowman & Littlefield, 2007).
- Miszczak, Marta. «Opowieści o dawnym Goraju: Goraj. Żydzi we wspomnieniach mieszkańców», *NOWa Gazeta Biłgorajska* No. 39 (2006).
- Moskowitz, Moses. «The Germans and the Jews: Postwar Report», *Commentary* Vol. 1, No. 2 (July–December, 1946): 7–14.

- Muller, Hans-Jurgen. «The Brutalization of Warfare, Nazi Crimes, and the Wehrmacht», in John Erickson and David Dilks, eds. *Barbarossa: The Axis and the Allies* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994): 229–237.
- Muller-Hillebrand, V. *Das Heer. 1933–1945* (Frankfurt a/M, 1966).
- Musial, Bogdan. «Kontrrevolutionare Elemente sind zu erschiessen»: die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges in Sommer 1941 (Berlin: Propylaen, 2000).
- Михальчук, Роман Ю. «Трагедія мізоцьких євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині», http://archive.nbuvgov.ua/portal/soc_gum/slvs/2011_11/st22.pdf
- Михальчук, Роман Ю. «Жовтень 1942-го: трагедія мізоцьких євреїв», <http://pruxod.ucoz.ua/publ/1-1-0-3>
- Михальчук, Роман і Марія Луценко, «Журнал «Український хлібороб» та концепт «жидо-большевізму» на його сторінках у рівненський період видання (січень–жовтень 1942 року)», *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі*, т. 11, № 1 (2012): 34–77.
- Найман, А. Я. «Юдофобия современных антиукраинских сил в Украине», *Общество «Еврейское наследие»* (Москва) № 13 (1995).
- Наконечный, Владислав. «Евреи и украинский коллаборационизм», *Корни* № 29 (январь–март 2006).
- Наконечний, Владислав. *Волинь – криваве поле війни* (Тернопіль: «Підручники і посібники», 2006).
- Наконечный. Владислав. «Холокост на Волыни: Жертвы и память», *Корни* № 36 (октябрь–декабрь 2007).
- Окороков, А. В. *Особый фронт: немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны* (Москва: Русский путь, 2007).
- Paperno, Irina. «Exhuming the Bodies of Soviet Terror», *Representations* Vol. 75 (Summer 2001): 89–118.
- Parrish, Michael. *The Lesser Terror: Soviet State Security, 1939–1953* (Westport: Praeger, 1996).

- Plavnieks, Richard. «Nazi Collaborators on Trial during the Cold War: The Cases against Viktors Arājs and the Latvian Auxiliary Security Police», Ph.D. Dissertation (University of North Carolina at Chapel Hill, 2013).
- Pohl, Dieter. «Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – A Research Agenda», in *Shared History-Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, edited by Eleazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007), 305–313.
- Pohl, Dieter. «Die Einsatzgruppe C» in Peter Klein, ed., *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion, 1941/42: Die Tätigkeit und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Berlin: Druckhaus Henrich, 1997).
- Pohl, Dieter. «The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine», in Ray Brandon and Wendy Lower, eds. *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2008), 23–76.
- Pohl, Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchfuhrung eines staatlichen Massenverbrechens* (München, 1996).
- Pohl, Dieter. «Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943». *Ausbeutung, Vernichtung, Offentlichkeit. Studien zur nationalsozialistischen Verfolgungspolitik*, edited by Norbert Frei, Sybille Steinbacher, and Bernd C. Wagner (Munich: Saur, 2000), 135–173.
- Prusin, Alexander Victor. «'Fascist Prisoners to the Gallows!': The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945–February 1946», *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 17, No. 1 (Spring 2003): 1–30.
- Quinkert, Babette. «'Hitler, der Befreier!' Zur psychologischen Kriegsführung gegen die Zivilbevölkerung der besetzten sowjetischen Gebiete 1941–1944», in *Bulletin für Faschismus- und Weltkriegsforschung* (Heft 14, 2000): 57–83.

- Redlich, Shimon. «The Jews in the Soviet Annexed Territories, 1939–1941», *Soviet Jewish Affairs* Vol. 1, No. 1 (June 1971): 81–90.
- Reiber, Alfred J. «Civil Wars in the Soviet Union», *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* Vol. 4, No. 1 (Winter 2003).
- Remnick, David. «The Spirit Level», *The New Yorker* (November 8, 2004).
- Rhodes, Richard. *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust* (New York: Vintage Books, 2003).
- Reitlinger, Gerald. *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945* (New York: Beechhurst Press, 1953).
- Romer, Felix. *Kameraden: Die Wehrmacht von innen* (Munich: Piper, 2012).
- Романичев, Н.М. «Сотрудничество с врагом», в *Народ и война. Книга 4 в Великая Отечественная война, 1941–1945. Военно-исторические очерки в четырех книгах* (Москва: Наука, 1999): 153–167.
- Rudling, Per Anders. «Organized Anti-Semitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence, Ideology», *Canadian Slavonic Papers/ Revue canadienne des slavistes* Vol. XLVIII, Nos. 1–2 (March–June 2006): 1–39.
- Sack, John. *An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish Revenge against Germans in 1945* (New York: Basic Books, 1993, 1995).
- Sandkuhler, Thomas. *Endlösung in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944* (Bonn: Dietz Nachfolger, 1996).
- Schama, Simon. *Landscape and Memory* (New York: Alfred A. Knopf, 1995).
- Schllootz, Johannes and Babette Quinkert, eds. *Deutsche Propaganda in Weissrussland: 1941–1944; eine Konfrontation von Propaganda und Wirklichkeit; Ausstellung in Berlin und Minsk* (Berlin: Free University, Fachbereich Politische Wiss., 1996).
- Schorsch, Jonathan. «Jewish Ghosts in Germany», *Jewish Social Studies* Vol. 9 (Spring–Summer 2003): 139–169.

- Shepherd, Ben. *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans* (Cambridge: Harvard University Press, 2004).
- Siemaszko, Władysław and Ewa Siemaszko. *Ludobojsztwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia* Two volumes (Warsaw: Borowiecky, 2008).
- Singer, Isaac Bashevis. «A Wedding in Brownsville», (1964) *Short Friday and Other Stories* (New York: Fawcett Crest, 1961–1964), 238–245.
- Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010).
- Snyder, Timothy. «The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943», *Past & Present* No. 179 (May 2003): 197–234.
- Snyder, Timothy. «Holocaust: The Ignored Reality», *New York Review of Books* (July 16, 2009).
- Snyder, Timothy. «The Life and Death of Western Volhynian Jewry, 1921–1945», in Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2008), 77–113.
- Snyder, Timothy. «The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943», *Past and Present* Vol. 178 (May 2003).
- Sorokina, Marina. «People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR», *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* Vol. 6, No. 4 (Fall 2005): 797–831.
- Spargo, R. Clifton. *The Ethics of Mourning: Grief and Responsibility in Elegiac Literature* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2004)
- Spector, Shmuel. «Aktion 1005: Effacing the Murder of Millions», *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 5, No. 2 (1990): 157–173.
- Spector, Shmuel. *The Holocaust of the Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990).
- Spector, Shmuel. «The Jews of Volhynia and their Reaction to Extermination», *Yad Vashem Studies* Vol. 15 (1983): 159–186.
- Starman, Hannah. «Generations of Trauma: Victimhood and the Perpetuation of Abuse in Holocaust Survivors», *History and Anthropology* Vol. 17, No. 4 (December 2006).

- Struve, Kai. «Rites of Violence? The Pogroms of Summer 1941», *Polin: Studies in Polish Jewry* Vol. 24 (2012): 257–274.
- Sword, Keith, ed. *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–41* (New York: St. Martin's Press, 1991).
- Sydnor, Jr., Charles W. *Soldiers of Destruction: The SS-Death's Head Division, 1933–1945* (Princeton: Princeton University Press, 1977–1990).
- Tobias, Jim G. and Peter Zinke, *Judische Rache an NS-Tatern* (Hamburg: Konkret Literaturverlag, 2000).
- Tokarska-Bakir, Joanna. *Legendy o krwi, antropologia przeszłości* (Warsaw: WAB, 2008).
- Tumarkin, Nina. *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia* (New York: Basic Books, 1995).
- Tyaglyy, Mikhail I. «The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea, 1941–1944», *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 18, No. 3 (Winter 2004): 421–459.
- Uziel, Daniel. «Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews», *Yad Vashem Studies* Vol. 29 (2001): 28–63.
- van Liempt, Ad. *Hitler's Bounty Hunters: The Betrayal of the Jews* (Oxford: Berg Publishers, 2005).
- Verdery, Katharine. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change* (New York: Columbia University Press, 2000).
- Webber, Alex. «Wroclaw, Poland's Ghost Town», *The Guardian* (October 30, 2009).
- Wedel, Hasso von. *Die Propagandatruppen der Deutschen Wehrmacht* (Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag, 1962).
- Westermann, Edward B. *Hitler's Police Battalions: Enforcing Racial War in the East* (Lawrence: University of Kansas Press, 2005).
- Wiehn, Erhard R. *Die Schoah von Babij Jar* (Konstanz: Hartung-Gorre, 1991).
- Wisne, Ruth R. «Poland's Jewish Ghosts», *Commentary* Vol. 83, No. 1 (January 1987): 25–33.
- Worobec, Christine. «Death Ritual among Russian and Ukrainian Peasants: Linkages between the Living and the Dead», in *Letters*

from Heaven: Popular Religion in Russia and Ukraine, edited by John-Paul Himka and Andriy Zayarnyuk (Toronto: University of Toronto, 2006), 13–45.

Żbikowski, Andrzej. «Antysemityzm, szmalcownictwo, współpraca z Niemcami a stosunki polsko-żydowskie pod okupacją niemiecką», in *Polacy i Żydzi pod Okupacją niemiecką, 1939–1945: Studia i materiały* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2006), 429–535.

Перелік карт, фотографій, рисунків і таблиць

Карти:

Карта 1. Західна Волинь.

Карта 2.1 Місто Рівне 1941 р.

Фотографії:

Фото 1.1 Реконструйований німецькою окупаційною владою пам'ятник Леніну у Пскові.

Фото 1.2 Реконструйований пам'ятник Сталіну в Східній Україні.

Фото 1.3 Ритуальне руйнування статуї Сталіна в м. Білосток, Польща, липень 1941 р.

Фото 1.4 Знеславлення статуї Леніна поляками в м. Білосток, Польща, липень 1941 р.

Фото 2.1 Юрек Новаковський – кадет польської армії, 1938 р.

Фото 2.2 Ю. Новаковський.

Фото 2.3 Лія Бодкер, 1940 р.

Фото 2.4 Лія Бодкер, 1938 р.

Фото 2.5 Лія Бодкер та Лія Савицька.

Рис. 2.6 Німецький україномовний антиєврейський плакат «Жидам не дам!»

Рис. 2.7 Плакат «Жидам не місце серед вас! Геть жидів!»

Рис. 2.8 Плакат «Жид – це ваш відвічний ворог!..»

Фото 2.9 Культура ненависті в окупованій німцями Україні.

Фото 2.10 «Поховання Леніна».

Фото 2.11 Святкування німецького «визволення» в Рівному, липень 1941 р.

Фото 2.12 Українки на початку німецько-фашистської окупації.

Фото 2.13 Церква св. Стефана.

Фото 2.14 Автобіографія українського націоналіста.

Фото 2.15 Чорна пропаганда: фальшиве «єврейсько-більшовицьке зізнання».

Фото 2.16 Молодята Кристина та Юрек Новаковські, 1942 р.

Фото 2.17 Кристина Новаковська з сином Єжи, червень 1945 р.

Фото 3.1 Жертви вбивства у Сосонках, листопад 1941 р.

Фото 3.2 Рейхсміністр Альфред Розенберг в'їжджає в Рівне 22 червня 1942 р.

Фото 3.3 Сучасний вигляд Великої синагоги Рівного.

Фото 3.4 Сучасний вигляд площі Грабник.

Фото 3.5 Єврейський меморіал у Сосонках.

Фото 3.6 Скульптурна композиція меморіального комплексу жертвам нацизму на вул. Білій у Рівному.

Таблиці:

Таблиця 2.1. Голокост у Радянському Союзі 1941–1945 рр.

Таблиця 2.2 Акції: операції масового вбивства євреїв в Україні 1 вересня – 31 грудня 1941 р.

Іменний покажчик

А

- Айнспорн – 107–108.
Альтман Ілля – 18, 23, 81, 84–85.
Андрусенко Зінаїда – 33.
Арад Іцхак – 75.
Ауксмен Мейр – 112, 130.
Аунапу Едмунд Густав – 65–66.

Б

- Бандера Степан – 9, 48, 126.
Барац Варвара – 45, 53–54, 109.
Бартов Омер – 128.
Бах-Залевські Еріх, фон дем – 125.
Беер Вернер – 51, 61.
Бек – 108, 109.
Бергман Фрідріх – 68.
Берія Лаврентій – 34.
Бодкер Лія – III, VIII, 36–39, 63, 65, 79, 103–104, 112–113, 138, 157.
Бодкер Міна – 36.
Больц Герман – 52.
Брейтман Річард – IX, 125.
Бриш Казимир – 77.
Броневська Кристина – 104.

В

- Вайхарт Макс – 67.
Вернер Бергольц – 41.
Вика Казімеж – 127.
Висоцька Лідія – 103.
Вільгельм Карл – 46.
Bicce Рут – 121.
Вознесенський Андрій – 125.

Вольф Карл – 125.

Вольфганг Курилла – 52.

Г

Гаврилюк Павло – 111.

Гальперін Лейбель – 62–63, 122, 130.

Гіль Самуїл – 15.

Гільденман Моше – 102, 128.

Гіммлер – 51, 71, 78, 125.

Гітлер Адольф – 48, 53.

Гольдберг Мальва – 52–53.

Гордон Ейвері Ф. – 118, 121.

Грабе Герман – 107, 129.

Грінн Сіссель – 40.

Гросс Ян – 2.

Д

Дацюк Георг – 73–74.

Демчишина Марія – 57, 102, 138.

Дойч Блюма – 102.

Драхенфельс Борис, фон – 66–67.

Дробязко Сергій – 15–16, 20, 149.

Дубінський Леонард – 9.

Е

Ейкенгольц Лідія – 74.

Є

Єкkelьн Фрідріх – 25, 51.

З

Залуська Батя – 71.

Зінгер Ісаак Башевіс – 99, 111.

Зубков – 92, 122.

Й

Йоран Шалом – 40.

К

Кадік Курт – 68–69.

Кібак – 67.

Кірсанов Микола – 16.

Кіршнер Абрам – IV, 41– 42, 47, 59, 61, 84, 88, 100–101, 106–107, 126, 128– 129, 133.

Клаузнер Фаня – 123.

Коваль Михайло – 10.

Ковалъчук Агафія – 110–111.

Ковалъчук Андрей – 137.

Коган Нахум – 73.

Кох Еріх – 31, 43, 61.

Крікова Хільдегард – 11.

Круглов Олександр – 49.

Кудряшов Сергій – 10.

Курилла Вольфганг – 52.

Л

Лангер Лоуренс – 122.

Левінас Еммануель – 3.

Лефевр Андрі – 119.

Лещук Сергій – 74.

Лидовський Абрам – 100.

Ліберман – 45, 52, 58, 84, 88, 103, 129.

Ліберман Адель – 45, 52–53, 58, 103.

Ліберман Інда – 45, 58, 103.

Ліберман Фейге – 58.

Лінг Герман – 51.

Лінке – 68.

Ліftон Роберт Джей – 77.

Луць Іван – 52.

М

- Маєвський Сева – 73–74.
Малле Одрі – 119.
Марголін Соломон – 111.
Маршалл Георг – 109.
Масковяк Малгожата – 120.
Маттеус Юрген – 78.
Мозолевський Костянтин – 73.
Моркуп Юрій – 111.
Морозюк Іван – 110.
Московіц Мойсей – 127.
Мусман Хая – 32, 36, 38, 74, 79.
Мюллер-Гіллебранд Буркхарт – 16.

Н

- Нестор – 74–75.
Новак Терентій – 52–53, 55, 67, 79.
Новаковська Кристина – 63, 79, 80–81, 88, 112–113, 158.
Новаковська Марися – 105.
Новаковський Єжи – VIII, X, 81, 93, 104–105, 112–113, 130, 158.
Новаковський Олександр – 33.
Новаковський Юрек – VIII, X, 32–36, 38–39, 69, 73–74, 79–80, 82, 92, 103–106, 112–113, 129, 138, 157–158.
Носаль Михайло – 9, 137.

О

- Оельхафен Отто, фон – 51.
Оз Амос – 123.
Онищук Олександр – 111.
Остапович Олександр – 111.
Остаповичова – 103.

П

- Пономаренко Пантелеймон – 16, 20.
Престон Девід Лі – VIII, 124, 130.

Прютсман Ганс-Адольф – 51.

Путц – 108–109.

P

Раблінська Емілія – 56, 59, 76.

Райхенау Вальтер, фон – 49.

Редліх Шимон – 9.

Рейн Леонід – VII, 72.

Рібер Альфред – 16.

Розенберг Едуард – 55, 122.

Розенбойм Мейр – 112.

Розенсафт Бенджамін – 125.

Розенсафт Менахем З. – 124–125.

Романічев Н. – 16.

Ромський Костек – 33–34, 36.

C

Савицька Лія – 38.

Самчук Улас – 10, 50.

Семашко Єва та Владислав – 9, 126.

Семенюк Павло – 111.

Серцов – 41.

Сітовський Іполит – 100–101.

Спарго Кліфтон Р. – 114.

Спектор Шмуель – 51.

Сребнік Шимон – 121, 132.

Сталін Йосип – 11–12, 14, 16, 34, 44–45, 114, 129, 157.

Стейнберг – 126.

Струве Пауль – 11.

Сухенко Яків – 109.

T

Терентьев Яків – 11.

Толопко Михайло – 75.

Трисічов Микола – 103.

Тувім Юліан – 119.

Ф

Франк Ганс – 49.

Фрішберг – 59.

Х

Херман Марек – 32.

Химка Іван-Павло – 10.

Хільберг Рауль – 77.

Хос Рудольф – 77.

Ц

Цала Аліна – 118, 127.

Цитрин – 59–60.

Ч

Чехман – 110.

III

Шінделькройт Єшаяху – 31.

Шолопа Семен – 58.

Шопенгауер Артур – 124.

Шорш Джонатан – 121.

Наукове видання

Джеффрі Бердз

*Північно-східний університет
(Бостон, США)*

**Голокост у Рівному:
масове вбивство в Сосонках,
листопад 1941 р.**

*За підтримки YIVO
(Інститут єврейських досліджень,
Нью-Йорк, США)*

Технічний редактор

Віталій Власюк

Підписано до друку 12.10.2017 р. Формат 70x100 1/16. Папір офсет.

Гарнітура «Minion Pro». Друк офсет.

Ум. друк. арк. 13,65. Наклад 500 пр. Зам. 70.

Видавництво «Волинські обереги».

33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97;

e-mail: oberegi97@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва «Волинські обереги».